

SPECIAL

Naar een groene welzijnseconomie

BOTSENDE BELANGEN
BETAALBAARHEID
BESTUURLIJK ONVERMOGEN
ROL OVERHEID, BURGER EN MARKT
WAT ZIJN COMMONS?
BOEKESAY OVER DEGROWTH

De onaantastbaarheid van het lichaam herzien?

Jaargang 80, nummer 3, 2023

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Josette Daemen

Janneke Holman

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Kiza Magendane

Annemarieke Nierop (*hoofdredactie*)

Tim 'S Jongers

Bram van Welie

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,

mail info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-

makingsnummer of meldt u zich

aan via het formulier op

www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennepe

A-Lab, Overhoeksplein 2

1031 KS Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: eerste jaar € 40,50, daarna € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Proefabbonementen: € 15 voor 3 nummers
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2023 Uitgeverij Van Gennepe

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Hoe sociaal-democratisch is een groene welzijnseconomie?

Wat betekent die ‘groene welzijnseconomie’ die de Wiardi Beckman Stichting en het wetenschappelijk bureau GroenLinks als gezamenlijk ideaal formuleren nu eigenlijk precies? Hoe vullen sociaal-democraten dit ideaal in? En wat is de rol hierbij van de overheid en van burgers, en niet te vergeten de markt?

We gebruiken dit nummer van *S&D* om antwoorden te zoeken op deze vragen. Willem van der Deijl & Dick Timmer laten zien hoe binnen dit ideaal belangen kunnen botsen, en dat een politieke partij ook moet aangeven hoe deze zal kiezen tussen het sociale doel, het ecologische doel en het democratische doel die hierin zitten vervat. Paul de Beer bespreekt in een boekessay de – vooral in GroenLinks-hoek gehoorde – roep om een einde te maken aan economische groei en om afscheid te nemen van het kapitalisme. Tine de Moor legt in een interview uit wat ‘commons’ zijn – ook wel ‘meenten’ genoemd, maar beter is het om gewoon te spreken van burgercollectieven. Socialisten hebben veel te weinig waardering voor alle kennis, kunde en kracht die burgers kunnen organiseren, vindt ze. Het zou om te beginnen goed zijn burgercollectieven juridisch te erkennen als sociale ondernemingen.

Bernard ter Haar wijst op de kwetsbaarheid van de overheid; het toewerken naar een groene welzijnseconomie begint met het organiseren van het herstel daarvan. Michel Scholte & Werner Schouten schrijven over het belang van ‘echte’ prijzen om de economie te veranderen. Dat zijn prijzen waarin sociale kosten en milieukosten van producten en diensten zijn meegerekend. Rens van Tilburg maakt zich zorgen over terugkeer van het tekortfetisjisme bij de overheid als de rekening van de groene welzijnseconomie oploopt. Want er zal veel geld nodig zijn: een rechtvaardig klimaatbeleid begint immers bij het financieren van de transitie voor de laagste inkomens.

Arjan Reurink & Tim ’S Jongers reflecteren op al deze opmerkingen en suggesties. Ze trekken onder andere de conclusie dat een sterke en sturende overheid het voortouw zal moeten nemen in de groene welzijnseconomie.

Tot slot vindt u dit nummer een afgewogen essay van Aart Hendriks over de onaanstikbaarheid van het lichaam. In de *S&D*-serie over de Grondwet pleit hij ervoor dit recht te herschrijven en veel sterker te koppelen aan ontwikkelingen in de gezondheidszorg, niet alleen naar aanleiding van onrust over covid-vaccinaties, maar ook in het licht van de transgenderzorg voor minderjarigen.

Veel leesplezier!

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

De dood van een dier kan aangrijpend zijn, of dat nu je hond is (waar Lars Gustafsson en Jan Hanlo prachtige gedichten aan wijdden), je favoriete gorilla in de dierentuin of een koe.

Koos Geerds (1948) bracht een groot deel van zijn jeugd door in Rouveen, een dorp in Overijssel met een sterk boerenkarakter, en schreef een bundel over het beroemde aanpalende plaatsje Staphorst. Op een integere en beschouwende manier beschrijft hij het bestaan op het platteland en de levens van de godsvruchtige Staphorsters. Zijn toon is mild, soms ironisch – maar wordt nooit gekleurd door het dedain dat zo vaak te horen is wanneer Staphorst in de Randstad ter sprake komt.

Neem nu dit gedicht. Het is zó helder van opzet en woordkeus, dat het tegelijk heel veel en heel weinig aan de verbeelding overlaat. Naarmate het gedicht vordert en het voor de beschouwer en de boer duidelijk wordt dat het niet goed afloopt voor de koe en haar kalf, wordt de toon gejaagder en volgen we de heen en weer schietende blikken van de boer – tot hij uit verdriet zijn vuisten balt en Koos Geerds ons met dit beeld achterlaat.

De koe moest baren en de koe was moe,
er staken poten achter uit haar lijf
en daaraan zaten touwen en daaraan hingen wij;
maar 't kalf bleef halverwege steken en de koe
keek telkens achterom naar dat gedoe en loeide zacht;
het was nog maar een jonge koe, het was haar eerste keer
en daarom moest ze kreunen en wij trokken weer
en met veel bloed kwam toen het kalf eruit,
dood, en ook de koe was stervende en de boer,
hij keek van koe naar kalf, van kalf naar koe
en stond daar met gebalde vuisten, en alles vloekte,
maar hij vloekte niet.

Koos Geerds

Uit: *Staphorst (1998), De Arbeiderspers*

Ongefundeerd betrokken

Door **Bram van Welie**

Redactielid S&D en rector aan het Edith Stein College in Den Haag

Over de omgangsvormen van onderwijsminister Wiersma is veel te doen geweest. Op zijn inhoudelijke koers is echter nog nauwelijks kritiek geuit. Daar is wel aanleiding toe.

In een tijdperk van scorebordpolitiek is het niet verrassend dat een jonge en ambitieuze minister voor funderend onderwijs ferm met zijn vuist op tafel slaat wanneer verschillende rapporten wederom stellen dat de onderwijskwaliteit achteruit hobbelt. Opdat ieder kind goed onderwijs krijgt wil de minister zich gaan inzetten voor een meer betrokken overheid, een meerjarig perspectief met heldere doelen voor basisvaardigheden en kansengelijkheid en goed toegeruste professionals.

Niet verkeerd zou je zeggen, dat een liberale minister zo openlijk een schijnbaar klassiek sociaal-democratische koers uitzet door met een sterke overheid de regie te nemen in een sector die essentieel is voor onze maatschappij. Het moge duidelijk zijn dat het markdenken van de afgelopen decennia ook het funderend onderwijs geen goed heeft gedaan: schoolbesturen zagen zich — bewust of onbewust — te vaak genoodzaakt zich te gedragen als ondernemers in plaats van hoeders van het algemeen maatschappelijk belang. Maar wie de voorstellen van de minister onder de loep neemt kan best ongerust worden van de beleidsafslag die hij neemt. Een ongerustheid die ik bij de Kamerleden van de oppositie nog niet heb waargenomen.

Het eerste probleem is Wiersma's schrale opvatting van onderwijskwaliteit waardoor zijn analyse onvolledig is. Hij heeft in de drang naar meetbaarheid en evidence-based werken vooral aandacht voor kennis en vaardigheden. Hij besteedt, hoe belangrijk kennisoverdracht

natuurlijk ook is, nauwelijks aandacht aan de lastig meetbare pedagogische opdracht van ons funderend onderwijs: de functie van de school als ontmoetingsplaats en als plek waar de leerling oefent met de prachtige en lastige kanten van vrijheid. Dit alles onder de pedagogische begeleiding van de leraar.

Daarnaast blijft Wiersma's analyse van onderwijskwaliteit weg van het feit dat onze scholen inmiddels sterk gesegregeerd zijn, niet alleen op onderwijssoort maar ook op sociaaleconomisch en sociaal-cultureel gebied: een hardnekkige tekortkoming van ons stelsel dat zowel de pedagogische opdracht van ons onderwijs als het streven naar gelijkere kansen in de weg staat.

Een ander risico is dat de interventies die de hij voorstelt, doorspekt zijn met de overtuiging dat de overheid zich nadrukkelijk dient te bemoeien met de inhoud van het onderwijs. Hoewel de minister zegt dat hij de schoolleider en leraar weer centraal wil stellen, moeten diezelfde schoolleider en leraar wel strakker aan de lijn gehouden worden van ministerie en inspectie. De leraar als uitvoerder in plaats van regisseur: het zal het beroep verder uithollen.

De minister zou zichzelf een stuk effectiever maken door zijn scoringsdrang in te ruilen voor geduldig beleid. Wat ons onderwijs nodig heeft zijn investeringen in een onderwijsklimaat waarin de leraar kan floreren en waarin bestuurders zich kunnen ontpoppen tot hoeders van het algemeen maatschappelijk belang. Wat ons onderwijs nodig heeft is een betrokken, geduldige en betrouwbare overheid die met genuanceerd toezicht en een slim en structureel bekostigingsmodel op gepaste afstand de regie voert. Wat we niet nodig hebben is een betrokken overheid die zwicht voor de ongeduldige samenleving, haar impulsen achternaloopt en met meer toezicht en ongefundeerde bemoeizucht het edele ambt van leraar om zeep helpt.

Column

De vrienden van Moskou

Door **Jan Marinus Wiersma** & **Camiel Hamans**

Beiden zijn research fellow bij de WBS

De beelden van het totaal verwoeste Bachmoet en van het overstroomde gebied Cherson na de dambreuk zouden de hele wereld de ogen hebben moeten openen en elk land ertoe moeten brengen zich resoluut tegen Moskou te keren. Maar dat gebeurt niet. Met verbijstering en verantwoordiging vragen wij ons in het Westen of hoe het Poetin nog steeds lukt staten ervan te weerhouden hem openlijk te veroordelen.

Het stemgedrag bij de laatste aangenomen VN-resolutie, waarin de inval wordt afgekeurd, laat zien dat Moskou weinig echte vrienden heeft. Er waren slechts zeven tegenstemmers. Maar 32 staten, waaronder India en China, onthielden zich van stemming. En weliswaar stemde de grote meerderheid voor de resolutie, alleen de Westerse landen zijn tot strafmaatregelen overgegaan.

Opvallend veel Afrikaanse landen onthielden zich van stemming of steunden Moskou. In landen waar de antikoloniale bevrijdingsbeweging tijdens de Koude Oorlog kon rekenen op steun van de Sovjet-Unie komt dit voort uit historisch sentiment. Zuid-Afrika is daarvan een goed voorbeeld. Oude banden van de Russen met het ANC zijn een belangrijk motief om zich niet uit te spreken.

Rusland is de afgelopen decennia in het gat gesprongen dat de voormalige koloniale mogendheden hebben achtergelaten. Waar veel EU-lidstaten huiverig zijn voor intensieve samenwerking met autocratische regimes op dat continent, kent Moskou dergelijke aarzelingen niet. De regering van Mali stemde bijvoorbeeld tegen omdat het regime voor zijn eigen veiligheid afhankelijk is geworden van de Russen – in de strijd tegen lokale rebellen.

Opvallend is de rol van India. Uit angst voor buurland China leunde India in het verleden zwaar op de Russen die het van wapens voorzagen. Maar er speelt nog iets anders wat bijvoorbeeld ook voor Brazilië geldt. Deze relatieve grootmachten wedden op meerdere paarden tegelijk en willen niet kiezen tussen de VS (het Westen), China of Rusland, zoals blijkt uit het niet willen veroordelen van Rusland maar wel tegelijk willen deelnemen aan de G7-top in Japan met Biden cs.

De westerse bondgenoten van Kyiv blijven de diplomatieke kanalen bewandelen om er in ieder geval voor te zorgen dat de meerderheid zich blijft uitspreken tegen de invasie. Druk op met name China om neutraal te blijven is daarnaast van groot belang.

De EU heeft – terecht – een grote rol opgeëist en de steun aan Oekraïne is ongeëvenaard. Hetzelfde geldt voor de NAVO – zij het indirect. Maar de houding van partners Hongarije en Turkije veroorzaakt een gevoel van schaamte. Orban – ‘Oekraïne kan de oorlog niet winnen’ – ligt telkens dwars bij nieuwe sanctiepakketten. President Erdogan wil, zoals gebruikelijk, van meerdere geopolitieke walletjes eten. Brussel moet deze ‘vrienden’ harder aanspreken. En dat geldt ook voor kandidaat-EU-lid Servië dat onder leiding van de pro-Russische president Vucic EU-sancties ondermijnt.

Poetin lijkt dan wel weinig echte vrienden te hebben, een aantal belangrijke landen houdt wel degelijk rekening met Rusland. Enkele zoals China en Brazilië claimen daardoor in een positie te zijn om te bemiddelen. Maar zolang zij weigeren de Russische agressie te veroordelen, zullen ze terecht geen gehoor vinden in Kyiv. Machtspolitiek cynisme speelt zo de Russen – en hun gok op een lange oorlog – in de kaart.

Varkens in een modderpoel, Herenboeren Duinstreek in Bergen

IDEAAL: EEN GROENE WELZIJNSECONOMIE

Begin dit jaar presenteerde de Wiardi Beckman Stichting samen met het wetenschappelijk bureau GroenLinks de notitie *Samen onze toekomst in handen nemen*. Het moet het begin zijn van een nieuw links verhaal. Geen verkiezingsprogramma (dus zonder beleidsvoorstellen), maar een verkenning naar gezamenlijke idealen die een antwoord bieden op de meest prangende problemen van deze tijd.

Twee onderwerpen springen eruit: het ideaal van een groene welzijnseconomie en de gevoelde noodzaak tot versterking en vernieuwing van onze democratie.

In dit nummer van S&D wagen we een poging die groene welzijnseconomie verder uit te tekenen. Hoe ziet een sociaal-democratische invulling daarvan eruit? Het volgende nummer van S&D staat in het teken van verbetering van onze democratie.

Op weg naar een groene welzijnseconomie

In dit nummer van S&D denken Willem van der Deijl & Dick Timmer, Paul de Beer, Tine de Moor, Bernard ter Haar, Rens van Tilburg, Michel Scholte & Werner Schouten na over de groene welzijnseconomie. Wat is dat precies en hoe komen we daar? Zonder een sterke, sturende overheid zal het niet lukken.

ARJAN REURINK & TIM 'S JONGERS

Onderzoeker bij respectievelijk directeur van de Wiardi Beckman Stichting

In *Samen onze toekomst in handen nemen* – het discussiestuk dat de Wiardi Beckman Stichting schreef samen met het wetenschappelijk bureau van GroenLinks – wordt gepleit voor een groene welzijnseconomie. Dat wil zeggen: een economie waarin breed gedeeld menselijk welzijn en een evenwichtige relatie met de natuur vooropstaan. Dus niet per se fixatie op economische groei en hoge bedrijfswinsten zoals nu het geval is. Logischerwijs roept dat veel vragen op. Want het uitspreken van een ideaal is één ding. Het uitdenken van een politieke strategie om dit ideaal te verwezenlijken is een ander.

Bij de Wiardi Beckman Stichting zijn we hard bezig met het uitdenken van zo'n strategie. In dit essay reflecteren wij op de verschillende artikelen over dit onderwerp in dit nummer van S&D en trekken we lessen uit de aangeboden perspectieven. Aan de hand daarvan zullen we ingaan op de weg die volgens ons het beste te bewandelen is voor de realisatie van een groene welvaartseconomie – verkerend in het besef dat voorstellen ook hiermee lang niet 'af' zullen zijn.

Het ideaal van een groene welzijns-economie

Bernard ter Haar stelt in zijn bijdrage dat een groene welzijnseconomie er concreet op neerkomt dat we een economie nastreven waarin iedereen op zijn minst kan rekenen op huisvesting, een passende opleiding, menswaardig werk, goede gezondheidszorg en een veilige en gezonde leefomgeving. Met andere woorden: een economie die onze sociale grondrechten garandeert.

In zo'n economie is vanzelfsprekend geen ruimte voor uitbuiting, onderdrukking, armoede, stress of verwaarlozing. Ten behoeve van het eigen welzijn moet iedereen in vrijheid en op een waardige manier kunnen deelnemen aan het maatschappelijk leven. Ten behoeve van het collectieve welzijn moet dit alles gerealiseerd worden binnen de ecologische grenzen van de planeet. Wie zou daar tegen kunnen zijn?

Volgens Willem van der Deijl en Dick Timmer is dat echter te makkelijk gedacht. Zij ma-

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

ken onderscheid tussen drie centrale doelen van een groene welzijnseconomie: het sociale doel (een vrij, waardig en zeker bestaan voor iedereen), het ecologische doel (een economie die de planetaire grenzen respecteert) en het democratische doel (binnen een systeem dat mensen grip geeft). De auteurs merken terecht op dat deze doelen soms op gespannen voet staan met elkaar.

Kate Raworth vergelijkt de term degrowth met een rookbom: gooi het in een conversatie en je hebt verwarring alom

Zo betwijfelen Van der Deijl en Timmer of het ecologische doel van de groene welzijnseconomie zich op korte termijn kan verenigen met het democratische doel. Veel Nederlanders zouden de klimaattransitie op zich wel zien zitten, maar het 'van bovenaf opgelegde gehalte' ervan roept regelmatig weerstand op. Burgers ondervinden procedurele onrechtvaardigheid: de snelheid waarmee men het ecologische doel wil bereiken, verdringt de mogelijkheid tot inspraak en het mee mogen beslissen over het hoe. Vroeg begonnen (burgers van bij aanvang van plannen betrekken) is dan half gewonnen.

De grootste zorg van Van der Deijl en Timmer lijkt te zitten bij de spanning tussen het ecologische doel en het sociale doel. Zij struikelen over de in hun ogen ruime invulling die we in het discussiestuk geven aan het begrip bestaanszekerheid (meer dan bad brood bed, ook voor mensen buiten Nederland). 'Dit betekent dus dat de transitie naar een groene welzijnseconomie voor het leven van vrijwel iedereen gevolgen zal hebben. Tegelijkertijd is

het waarschijnlijk dat de transitie niet iedereen in gelijke mate zal treffen. [...] Wie zowel een ruime invulling van bestaanszekerheid wil garanderen als ecologische grenzen wil respecteren, zal dus belangrijke afwegingen moeten maken.' Point well taken.

Toch kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat hier sprake is van een traditionele economische blik: er is productie, er is consumptie en daartussen zit niets. Dan conflicteert het ecologische doel, dat forse investeringen vergt om het te bereiken, al snel met een ruimhartig – en dus duur – beleid omtrent bestaanszekerheid. De auteurs gaan hiermee voorbij aan de mogelijkheden die een op publieke investeringen gebaseerde transitie te bieden heeft. Investeringen in openbaar vervoer, windmolenparken, de verduurzaming van huizen en vergroening en verblauwing van de leefomgeving dragen óók bij aan bestaanszekerheid. En dat in termen van meer banen (ook voor nieuwkomers), minder energiekosten en een betere gezondheid.

Rookbom

Bij het uitwerken van het idee van een groene welzijnseconomie kan een debat over de aard en wenselijkheid van economische groei niet ontbreken. Het bruto binnenlands product (bbp) is nu nog de voornaamste graadmeter voor het succes van de economie, en daarmee ook het doel van economisch beleid. Het afgelopen decennium is dit groeiparadigma in toenemende mate onderwerp van kritiek.

Het bbp verwacht kwalitatieve en kwantitatieve groei met elkaar. Het meet weliswaar de monetaire waarde van productie en consumptie van goederen en diensten, maar negeert andere minstens zo belangrijke aspecten van menselijk welzijn. Daarom verschuift in sommige landen, waaronder Nederland, de focus naar het concept van *brede welvaart*, dat naast het bbp ook kwalitatieve factoren (gezondheid, veiligheid, sociale relaties en een schone leefomgeving) inzichtelijk maakt.

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

Voor sommige (milieu)economen en ecologen gaat brede welvaart echter niet ver genoeg. Zij pleiten ervoor om krimp van het bbp expliciet tot doel te maken voor het economische beleid. In zijn boekessay in dit nummer van S&D weegt Paul de Beer de in zijn ogen sterke en zwakke kanten van dit ontgroeidenken tegen elkaar af.

De centrale stelling van ontgroeiers, legt de Beer uit, is dat verduurzaming en economische groei onverenigbaar zijn. Daarmee staan zij lijnrecht tegenover de aanhangers van het groene groei paradigma. Die menen dat sociale en technische innovaties gericht op het efficiënter en circulair maken van productieprocessen, in combinatie met een overgang van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen, het mogelijk maken om economische groei en verduurzaming te doen samengaan. Sterker nog, volgens de 'groene groeiers' is economische groei een voorwaarde om de benodigde innovaties en investeringen voor verduurzaming te mobiliseren.

De Beer merkt op dat er onduidelijkheid bestaat over wat ontgroeiers precies bedoelen wanneer zij het hebben over 'groei'. Enerzijds stellen ontgroeiers te doelen op een toename van het energie- en grondstoffengebruik. Anderzijds richten zij hun pijlen juist op de ontwikkeling van de waarde van op de markt verhandelde goederen en diensten (het bbp). Kate Raworth, prominente stem in het groei-versus ontgroeidebat en auteur van *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, vergelijkt de term 'degrowth' dan ook met een rookbom: gooi het in een conversatie en je hebt verwarring alom.

Volgens ons ligt de weg uit deze tijdrovende discussie voor de hand: ga aan de slag met hervormingen die het bestaande economische systeem zo snel mogelijk binnen de planetaire en sociale grenzen brengen. Zet dus in op hervormingen die economische activiteiten die gericht zijn op verduurzaming doen groeien en die activiteiten die verbonden zijn aan vervuiling doen krimpen. Dan ontdekken

we op termijn vanzelf wel wie zijn gelijk mag halen in het groeidebat.

Daarmee is de kous echter niet af. De doelstelling van economische groei zit diep in de systemen van onze economie. Of de totale waarde van op de markt verhandelde diensten en goederen (het bbp) groeit of krimpt maakt een wereld van verschil voor overheden, de financiële sector en bedrijven. Wat ons betreft hoeft krimp van het bbp geen doel op zich te zijn. Wel doen we er goed aan om ons voor te bereiden op scenario's waarbij krimp een gegeven is.

De onzichtbare hand van de markt

Over de noodzaak van een transitie naar een nieuw economisch systeem bestaat consensus. Ook over het uitgangspunt dat die transitie op een rechtvaardige manier moet plaatsvinden, lijkt iedereen het eens te zijn. Het is bij de vraag naar het *hoe* dat ideologische scheidslijnen aan de oppervlakte komen.

Voor veel economen is het voornaamste probleem van het huidige economische systeem dat bedrijven en consumenten niet hoeven op te draaien voor maatschappelijke en ecologische schade. Kosten van mensenrechtenschendingen, klimaatverandering en milieuvervuiling worden afgewenteld. Economisch gewin gaat boven het welzijn van mensen en planeet.

Een logische oplossing is die kosten wél in rekening te brengen. Zogenaamde maatschappelijke en ecologische 'externaliteiten' beprijzen, kan producenten ertoe bewegen op een meer duurzame en sociaal verantwoorde manier te produceren. Want als men het dan nog steeds nalaat de productieprocessen te verduurzamen, zullen de producten duurder worden. De gedachte is dat de onzichtbare hand van de markt ons zo de weg wijst naar een groene welzijnseconomie.

Michel Scholte en Werner Schouten betogen in hun bijdrage dat de overgang naar een groene welzijnseconomie alleen kan middels

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

'true pricing'. Dat is het beprijzen van producten en diensten inclusief de kosten van de schade aan mens en milieu.

Het idee om bepaalde externaliteiten te beprijzen is op zichzelf niet nieuw en wordt breed toegepast in het huidige klimaatbeleid. Maar laten we waken voor al te veel optimisme over dit instrument. Ervaringen met bijvoorbeeld het beprijzen van CO₂-emissies laten

Krimp van het bbp hoeft geen doel op zich te zijn maar we doen er wel goed aan ons voor te bereiden op scenario's waarbij krimp een gegeven is

zien dat de effecten gering zijn. Ook verhoudt beprijzen zich moeizaam tot het sociale doel van een groene welzijnseconomie. Terwijl het juist de kapitaalkrachtigen zijn die de grootste verantwoordelijkheid dragen voor de ecologische en sociale crisis waar we ons in bevinden, zullen burgers met een smalle beurs relatief gezien het meest last hebben van deze maatregelen.

Scholte en Schouten stellen dat de overheid met beleid dan maar moet compenseren, zodat lage inkomensgroepen worden ontzien. Maar gezien de nu al grote (en stijgende) ongelijkheid in onze samenleving is dit geen simpele opgave. Bovendien laat beprijzing de ongelijke machts- en bezitsverhoudingen die ten grondslag liggen aan de uitwassen van het huidige economische systeem (armoede, ongelijkheid, uitbuiting en onzekerheid) grotendeels ongemoeid.¹

Dat wil niet zeggen dat het beprijzen van externaliteiten geen rol kan spelen in de transitie naar een groene welzijnseconomie. In onze ogen kan het echter niet de kern vormen

van een effectieve en sociaal-democratische politiek gericht op het realiseren van een groene welzijnseconomie. We zullen veel breder moeten kijken dan een marktgedreven klimaatpolitiek die de verantwoordelijkheid bij het individu legt.

De sturende visie van de Big Green State

Zou een assertieve overheid met een duidelijke visie niet beter aan het roer van de transitie naar een groene welzijnseconomie staan? In plaats van private investeerders en bedrijven via het prijsmechanisme proberen te prikkelen om de transitie te verwezenlijken, bepaalt de overheid dan zelf het tempo en de richting van de transitie. Dat kan zij doen door zich actief te mengen in het economische proces, en op basis van democratische besluitvorming keuzes te maken over hoe kapitaal en arbeid worden ingezet. Politiek-economen Isabella Weber en Daniela Gabor noemen dat de 'Big Green State'.²

Een transitie in handen van zo'n grote groene overheid vergt een fundamentele herziening van heersende opvattingen over wat de overheid kan en moet doen in de economie. Het op dit moment dominante frame reduceert de overheid feitelijk tot marktmeester en verdeelschijf. Enerzijds moet de overheid efficiënte werking van de markt garanderen. Anderzijds wordt zij geacht de ongelijkheden die de markt genereert te verzachten via belastingen, toeslagen en allerhande uitkeringen en compensaties.

Deze beperkte opvatting van hoe de overheid zich verhoudt tot de economie laat zich moeilijk rijmen met het idee van de sterke groene overheid. Daarin wordt de overheid namelijk een veel actievere rol toebedeeld in het vormgeven van de economie. Concreet betekent het dat winst en vermogen zwaarder belast worden teneinde grootschalige publieke investeringen in groene infrastructuur en collectieve voorzieningen mogelijk te maken. Het betekent een assertief industriebeleid

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

waarin de overheid proactief bijdraagt aan de ombouw van bestaande industrieën, de opbouw van nieuwe groene industrieën én een sociaal rechtvaardige afbouw van vervuilende industrieën waar niet langer plek voor is.

Daarbij gaat met publiek geld gefinancierde steun aan het bedrijfsleven consequent samen met duidelijke groene en sociale voorwaarden. En het betekent ook een veel ambitieuzer arbeidsmarktbeleid dan we nu kennen. De overheid gaat zich bezighouden met de kwaliteit van werk, zorgt voor een goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt en maakt het voor iedereen (dus niet alleen universitair geschoolden) mogelijk zich gedurende zijn loopbaan te blijven ontwikkelen.

Hiervoor moet de overheid wel beschikken over de benodigde middelen én het noodzakelijke gezag. Bernard ter Haar maakt zich daar zorgen om. De verschraving van de voorzieningen van de verzorgingsstaat en de kloof tussen beleid en uitvoering hebben het vertrouwen van de samenleving in de overheid ernstig aangetast. De route naar een groene welzijnseconomie kan dan nergens anders beginnen dan bij het herstel van de verzorgingsstaat.

Veel van de beleidsinstrumenten waar de naoorlogse staat haar sturend vermogen aan ontleende, zijn de afgelopen decennia bij het grofvuil gezet. Staatsdeelnemingen in de economie zijn afgestoten of verzelfstandigd³, maatregelen om internationale kapitaalstromen te temperen zijn afgeschaft en inspecties en handhavingsorganen (arbeidsinspectie, omgevingsdiensten) kampen met zware onderbezetting. Ook dat instrumentarium zal opnieuw moeten worden opgebouwd.

Rens van Tilburg stelt in zijn bijdrage dat een groene welzijnseconomie vereist dat er dure lessen uit het verleden getrokken worden. Daarmee doelt hij op de door Europese begrotingsregels gebaseerde bezuinigingen van Rutte II. Nu het bezuinigingsspook alweer in de gangen van het Binnenhof dwaalt (zie de Voorjaarsnota) moeten die regels van destijds herzien worden. Want zowel sociaal beleid als

industriebeleid staat of valt bij de begrotingsruimte. Dat geldt zeker in economisch onzekere tijden waarin een extra groot beroep wordt gedaan op overheidsbestedingen.

In Brussel wordt momenteel gesproken over hervorming van die regels. Eén ding, zo vindt Van Tilburg, staat de noodzakelijke hervormingen echter in de weg: de hardnekkige en mankgaande metafoor van het 'huishoudboekje' die de overheidsfinanciën zouden zijn. Een overheid is geen huishouden dat op enig moment alle schulden weer afbetaald moet hebben. Een overheid moet investeren in haar burgers en hun toekomst. Om dat mogelijk te maken moeten het fiscale en monetaire beleid weer dienend worden aan het publieke belang.

Het zelforganiserend vermogen van burgercollectieven

Naast markt en overheid kan ook de burger een rol spelen in de transitie naar een groene welzijnseconomie. Veel pleitbezorgers van burgercollectieven, zo vertelt Tine de Moor in haar tweegesprek met Annemariëke Nierop in dit nummer, hebben een welhaast religieus geloof in het potentieel van burgercollectieven als oplossing voor de kwalen van ons huidige kapitalistische systeem.

Sommige burgercollectieven, zo legt De Moor uit, zijn ontstaan vanuit bittere noodzaak. Broodfondsen, bijvoorbeeld, vullen het gat dat de overheid heeft laten vallen door de verplichte, collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen af te schaffen, waardoor zij geen vangnet meer hebben om op terug te vallen. Dergelijke burgercollectieven leveren dan een positieve bijdrage aan de bestaanszekerheid van deelnemers, maar je kunt je afvragen of een door de overheid georganiseerde collectieve verzekering niet veel beter is. Wij delen alvast het scepticisme van De Moor en Nierop.

Andere burgercollectieven ontstaan meer vanuit een behoefte aan controle. Mensen wil-

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

len een zekere mate van grip, bijvoorbeeld op waar hun voeding vandaan komt. Maar hier speelt een paradox: zij met de minste grip op hun leven zijn het meeste gebaat bij zulke burgercollectieven. En daar wringt de schoen. Nierop noemt het voorbeeld van de Herenboeren, een coöperatief dat alleen toegankelijk is voor mensen die kapitaalkrachtig genoeg zijn om zich in te kopen. Op die wijze grip bekomen wordt dan een lastig verhaal voor de minderbedeelden onder ons. De Moor stelt daar het voorbeeld tegenover van de schoonmaaksector waar mensen zonder opleiding samen een werknemerscoöperatie runnen en daar veel voldoening uit halen.

De route naar een groene welzijnseconomie kan nergens anders beginnen dan bij het herstel van de verzorgingsstaat

Wat betreft het zelf op poten zetten van energievoorzieningen kunnen collectieven een nuttige bijdrage leveren aan verduurzaming. Maar ook hier geldt dat lang niet iedereen kan bijdragen en dat het met name de mensen in de meest kwetsbare wijken aan organisatiekracht ontbreekt. Het ecologische doel van de groene welzijnseconomie kan hier dus op gespannen voet staan met het democratische doel. Daarbij moet ook erkend worden dat lokale energiesystemen maar in beperkte mate onafhankelijk kunnen zijn van de bredere energiemarkt.

Alles overziend lijken burgercollectieven onder bepaalde voorwaarden een positieve bij-

drage te kunnen leveren aan het realiseren van een groene welzijnseconomie. Die voorwaarden zijn dat de overheid deze initiatieven niet dwarsboomt met onnodige of bureaucratische wet- en regelgeving en dat de netelige kwesties met betrekking tot de inclusiviteit van burgercollectieven serieus genomen worden.

We moeten ervoor waken dat we onze hoop niet te veel vestigen op het zelforganiserend vermogen van burgers. Want een dergelijke strategie voor het verwezenlijken van de transitie gaat de noodzakelijke confrontatie met de Shells, Blackrocks en Blackstones van deze wereld te veel uit de weg. Het vat de koe die we 'klassenstrijd' noemen niet bij de horens.

Sturende overheid

Het redden van de planeet en de samenleving uitbesteden aan de markt, lijkt een doodlopende weg. De onzichtbare hand van de markt is te onzichtbaar en werkt bovendien verdere ongelijkheid in de hand. De verantwoordelijkheid voor de transitie neerleggen bij burgercollectieven lijkt evenmin een geschikte weg om te bewandelen. Niet dat we er tegen zijn, integendeel. Maar een transitieagenda die te zwaar leunt op de kracht van burgercollectieven is onvoldoende in staat bestaande machtsstructuren te doorbreken en zal er niet in slagen de grootschalige investeringen te mobiliseren die nodig zijn voor het verduurzamen van de economie.

De overgang naar een groene welzijnseconomie kan daarom niet anders lopen dan via een sturende overheid. Die zal hiervoor heringericht moeten worden tot een krachtige, groene overheid, die er naast het realiseren van duurzaamheidsdoelen niet voor terugdeinst de noodzakelijk klassenstrijd aan te gaan.

Dit is waar we nu staan in ons denken over de groene welzijnseconomie, wetende dat we er hiermee nog lang niet zijn.

Arjan Reurink & Tim 'S Jongers *Op weg naar een groene welzijnseconomie*

Noten

- 1 Voor een diepgravende kritiek op het prijsmechanisme zie: Adrienne Buller (2022). *The Value of a Whale. On the Illusions of Green Capitalism*. Manchester University Press.
- 2 Financial Times (2021). COP26 should distance itself from carbon shock therapy. Zie ook: Gabor (2023). The (European) Derisking State.
- 3 Vorig jaar schreef Vinzenz Bäumer Escobar in *S&D* over het havenbedrijf van Rotterdam. Dat werd in 2004 verzelfstandigd, waarna publieke belangen niet langer geborgd waren in de statuten van het havenbedrijf, met grote gevolgen voor de verduurzamingsplannen van de haven. Vinzenz Bäumer Escobar, Het fossiele drama van Rotterdam? In: *S&D* 2022/5; p. 20-27.

Kiezen tussen botsende belangen

Het ideaal van een groene welzijnseconomie is mooi, maar het krijgt pas echt betekenis als hierbij ook prioriteiten worden aangegeven. Ecologische, sociale en democratische doelen zullen elkaar onherroepelijk soms in de weg zitten. Politieke partijen moeten daarom niet alleen het ideaal schetsen, maar ook aangeven hoe zij zullen kiezen als deze belangen botsen.

WILLEM VAN DER DEIJL & DICK TIMMER

Willem van der Deijl is universitair docent aan de Universiteit van Tilburg. Zijn onderzoek richt zich op ethische vragen in de economie, en filosofische vragen over waarde. Dick Timmer is universitair docent morele en politieke filosofie aan de Technische Universität Dortmund. Zijn onderzoek bevindt zich op het snijvlak van filosofie, economie en maatschappij.

In het discussiestuk *Samen onze toekomst in handen nemen*¹ presenteren Tim 'S Jongers en Noortje Thijssen de basis voor een nieuw links verhaal.² In dit artikel bespreken wij drie centrale waarden uit het discussiestuk en hoe deze waarden met elkaar in conflict kunnen komen. Zo willen we bijdragen aan het gesprek over de vraag hoe we onze gezamenlijke toekomst zouden moeten vormgeven.

De kern van het discussiestuk is als volgt. Allereerst wordt gepleit voor een *groene welzijnseconomie*. 'Groen' omdat ze beoogt om planetaire grenzen niet te overschrijden. En ze is gericht op 'welzijn' omdat het welzijn van de mens en diens relatie met de natuur vooropstaat, in plaats van bijvoorbeeld economische groei of koopkracht. Wij noemen dit het *ecologische doel* van de welzijnseconomie.

Daarnaast wordt sterke nadruk gelegd op het beschermen van *bestaanszekerheid*, wat

de meeste garanties biedt 'op een gelukkig en gezond leven' (p. 6). Hiervoor zijn materiële zaken als betrouwbare toegang tot sociale voorzieningen nodig, maar ook immateriële zaken als de vrijheid om jezelf te kunnen ontwikkelen. Wij noemen dit het *sociale doel* van de welzijnseconomie.

Ten slotte wordt gepleit voor een versterking en herwaardering van onze democratie. Het streven is naar een democratie die ons in staat stelt 'gezamenlijk onze toekomst vorm te geven' en die 'een zekere mate van grip op de wereld om [ons] heen' geeft. Zo'n democratie is noodzakelijk voor de transitie richting een groene welzijnseconomie en het beschermen van bestaanszekerheid.

Terecht wordt in het discussiestuk opgemerkt dat groene en sociale politiek niet zonder elkaar kunnen. Als de klimaat- en biodiversiteitscrisis bijvoorbeeld geen belangrijke

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

maatstaf voor politiek en sociaal beleid wordt, brengt dit de bestaanszekerheid in zowel het heden als de toekomst in gevaar. Groene economie en bestaanszekerheid zijn dus met elkaar verweven.

Soms zullen deze doelen dus samen gerealiseerd kunnen worden. Maar de politieke en economische realiteit maakt dat dit niet altijd mogelijk is. Hierdoor kunnen juist idealen die met elkaar verweven zijn spanning opleveren. Wij bespreken drie van die spanningen. Niet om te beargumenteren dat we de doelen moeten heroverwegen, wel om het ideaal van de groene welzijnseconomie te verscherpen en voorbereid te zijn op moeilijke politieke keuzes.

Ten eerste: het ecologische doel planetaire grenzen te beschermen kan een spanning opleveren met het democratische doel mensen een zekere mate van grip op de wereld om hen heen te geven. Ten tweede: in het streven naar een groene welzijnseconomie kan een spanning ontstaan tussen het genoemde ecologische doel en het sociale doel van bestaanszekerheid. Ten derde: het vergroenen en socialer maken van *onze* economie kan conflicteren met het socialer en groener maken van de wereld elders of in de toekomst.

Het ecologische doel en de democratie

We beginnen met het ecologische doel planetaire grenzen te beschermen en het democratische doel mensen een zekere mate van grip op de wereld om hen heen te geven. De Amerikaanse hoogleraar Kyle Whyte argumenteert dat vanwege de urgentie van het klimaatprobleem er spanning ontstaat tussen twee belangrijke grenzen ('tipping points').³ Enerzijds zijn er *planetaire grenzen* die, wanneer zij overschreden worden, voor onomkeerbare en gevaarlijke klimaatverandering zorgen. Daarnaast zijn er *relationele grenzen* die, wanneer zij overschreden worden, voor onherstelbare schade tussen mensen en groepen zorgen. Deze grenzen worden overschreden wanneer

er een langdurig gebrek aan consent, vertrouwen, verantwoordelijkheid en wederkerigheid bestaat, bijvoorbeeld tussen de overheid, bedrijven, of bepaalde groepen binnen de samenleving.

Het is twijfelachtig of het ecologische doel van de groene welzijnseconomie zich op korte termijn met het democratische doel laat verenigen

Het discussiestuk heeft beide grenzen in het vizier. Zij corresponderen ongeveer met het ecologische en democratische doel van de groene welzijnseconomie. Volgens Whyte stelt de urgentie van het klimaatprobleem ons voor een dilemma. Óf we richten ons op een geleidelijke, breed gedragen transitie maar accepteren dat die transitie te laat komt om een vuist te maken tegen gevaarlijke klimaatverandering. Óf we beschermen ecologische grenzen maar zetten daarmee groepen binnen en buiten de samenleving tegenover elkaar op.

Anders gezegd, als het ecologische doel voorrang krijgt, dan zal dat ten koste gaan van langdurige en duurzame relaties tussen bijvoorbeeld burgers, overheden en bedrijven. Maar als deze relaties voorrang krijgen, dan wordt een snelle, gecoördineerde en effectieve aanpak van klimaatverandering onmogelijk. Het is, aldus Whyte, niet en-en, maar of-of.

Misschien is niet iedereen het daarmee eens. Men kan bijvoorbeeld tegenwerpen dat deze spanning tussen ecologie en democratie alleen ontstaat als er geen draagvlak is of als een meerderheid van de kiezers de ecologische doelstelling niet onderschrijft. Hoe be-

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

leid tot stand komt, maakt nogal uit voor het draagvlak ervoor. Klimaatwetenschappers wijzen niet voor niks op het belang van procedurele rechtvaardigheid in de totstandkoming van klimaatbeleid.

Wijzelf denken dat voor democratische inclusie meer nodig is dan het volgen van de meerderheid. Maar belangrijker is dat deze tegenwerping Whyte's analyse juist kracht bijzet. De urgentie van het klimaatprobleem maakt snel en daadkrachtig handelen noodzakelijk, zoals ook het meest recente IPCC-rapport opnieuw duidelijk maakt.⁴ Voor het soort relaties en procedures dat voor het democratische doel nodig is, zal in de klimaattransitie niet altijd ruimte zijn. Het is daarom dus twijfelachtig of het ecologische doel van de groene welzijnseconomie zich op korte termijn met het democratische doel laat verenigen.

Men zou ook kunnen tegenwerpen dat als het ecologische doel en het sociale doel, namelijk het beschermen van bestaanszekerheid, tegelijkertijd worden gerealiseerd, brede maatschappelijke steun voor het ecologische doel mogelijk is. Wellicht gaan wij er te veel vanuit dat particuliere belangen of ideeën tegengesteld zijn aan het gemeenschappelijke belang van verduurzaming. Die belangen kunnen hand in hand gaan. De isolatie van huizen zorgt voor bijvoorbeeld wooncomfort en een lagere energierekening, terwijl zij tegelijkertijd de uitstoot vermindert. Een ander voorbeeld is de vergroening van Tata Steel. Die wordt onder andere gedreven door werknemers en vakbonden, die inzien dat verduurzaming van het bedrijf hun particuliere belang dient. Daar gaan versnelde vergroening en democratisering dus hand in hand.

De vraag is echter hoe deze specifieke voorbeelden zich laten veralgemeniseren tot grootschalige klimaatadaptatie- en mitigatie. Bovendien valt het te betwijfelen of vragen over draagvlak zich altijd tot verdelingsvragen laten reduceren, waarbij de hoeveelheid draagvlak groeit (of daalt) naarmate er meer of minder wordt herverdeeld. Een ruime uit-

koopregeling bij boeren is bijvoorbeeld geen garantie op draagvlak voor de uitkoopregeling. In plaats daarvan zullen, zoals Whyte ook argumenteert, juist ook *relaties* een belangrijke rol spelen. Maar precies die relaties hebben tijd nodig; tijd die voor het realiseren van het ecologische doel er niet altijd is.

Toch verschaffen deze voorbeelden een belangrijk inzicht; zij dienen als 'proof of concept' van het samengaan van ecologische en democratische doelen. Een ideaal dat deze twee doelen centraal stelt – zoals de wetenschappelijke bureaus van PvdA en GroenLinks dat in de notitie formuleren – zal deze spanning continu moeten monitoren en soms moeilijke afwegingen moeten maken.

Het ecologische doel en het sociale doel

In het streven naar een groene welzijnseconomie kan ook een spanning ontstaan tussen het ecologische doel planetaire grenzen te beschermen en het sociale doel bestaanszekerheid te bieden. Ondanks dat bestaanszekerheid in het discussiestuk een centrale rol speelt, wordt nergens exact duidelijk wat het precies betekent, terwijl juist dit voor het nadenken over planetaire grenzen cruciaal is.

Het discussiestuk lijkt een veeleisende invulling van bestaanszekerheid in gedachten te hebben, bijvoorbeeld wanneer het zegt dat bestaanszekerheid 'de meeste garanties biedt op een gelukkig en gezond leven' (p. 6). Daarin krijgen naast materiële zaken ook 'immateriële' aspecten, zoals onderwijs, gezondheid, leefomgeving, veiligheid e.d. een rol.

Ter contrast, een klassieke en minimale invulling van bestaanszekerheid zou bijvoorbeeld iets als 'bed, bad, en brood' kunnen betekenen. Misschien genoeg voor een minimale levensstandaard, maar zeker niet meer dan dat. Een andere mogelijkheid is een armoedegrens, die in Nederland in 2023 rond de € 1508 ligt.⁵

Volgens ons laat het discussiestuk zich eerder als een pleidooi voor een bredere wel-

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

vaartsnotie lezen dan als een pleidooi voor het garanderen van bestaanszekerheid in de klassieke zin. Precies daarin schuilt de spanning tussen het sociale doel en het ecologische doel. Vrijwel iedereen in Nederland heeft op dit moment een ecologische voetafdruk die onhoudbaar is wanneer we planetaire grenzen willen respecteren.⁶ Dit betekent dus dat de transitie naar een groene welzijns-economie voor het leven van vrijwel iedereen gevolgen zal hebben. Tegelijkertijd is het waarschijnlijk dat de transitie niet iedereen in gelijke mate zal treffen.

Vrijwel iedereen in Nederland heeft op dit moment een ecologische voetafdruk die onhoudbaar is wanneer we planetaire grenzen willen respecteren

Wanneer omwille van planetaire grenzen de mogelijkheid om uit te stoten beperkt is, moet het uitstootbudget zo verdeeld worden dat bestaanszekerheid beschermd wordt en bestaande ongelijkheid niet verder wordt vergroot.⁷ Maar hoe omvangrijker en veeleisender het ideaal van bestaanszekerheid is, hoe groter het deel van het uitstootbudget dat daarvoor nodig is.

Het discussiestuk adresseert deze verdelingsvraag deels door te zeggen waar zwaardere belastingen te rechtvaardigen zijn. Zo mag juist van vermogende huishoudens meer gevraagd worden in de klimaattransitie. Hiervoor zijn verschillende ethische principes aan te dragen, zoals dat wie verhoudingsgewijs meer vervuult daarom ook meer moet bijdragen, en dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen. Datzelfde geldt voor

vervuilende industrieën en grote ondernemingen; ook bij hen ligt een grote verantwoordelijkheid in de transitie naar een groene welzijns-economie.

Maar juist als bestaanszekerheid om méér gaat dan materiële basisbehoeften, moeten we nagaan hoe de transitie verschillende aspecten van het leven van individuen beïnvloedt. Dat betreft zowel hun individuele consumptie als hun toegang tot publieke voorzieningen. De transitie betekent bijvoorbeeld dat we vervuilende consumptie moeten verminderen. We moeten dus onderzoeken en expliciet maken welke levensstandaard en welk consumptiepatroon verenigbaar zijn met de groene welzijns-economie. Wat voor een leven zullen individuen daarin leiden? Welke individuele consumptie hoort daarbij, en welke publieke voorzieningen?

Vanuit het perspectief van sociale rechtvaardigheid bestaat hierin het risico dat huishoudens onevenredig geraakt worden, ook wat betreft hun bestaanszekerheid. Zo zal een ontmoedigingsbeleid (bijvoorbeeld via belastingen) op zaken als autorijden, vliegen, vlees- en zuivelconsumptie, of kleding kopen, economisch kwetsbaardere huishoudens onevenredig hard raken.⁸ Dat is niet omdat deze mensen meer gebruikmaken van deze zaken, maar omdat deze een groter deel van hun budget innemen en omdat ze minder speelruimte hebben om kostenstijgingen op te vangen. Wie zowel een ruime invulling van bestaanszekerheid wil garanderen als ecologische grenzen wil respecteren, zal dus belangrijke afwegingen moeten maken.

Ons doel hier is niet om deze afwegingen zelf te maken. Maar om de transitie naar een groene welzijns-economie handen en voeten te geven, moeten de volgende fundamentele ethische en politieke vragen worden beantwoord: welke vrijheden en mogelijkheden zouden mensen moeten hebben in een groene welzijns-economie? En welke ecologische grenzen en beperkingen kunnen daarmee gerechtvaardigd worden?

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

Het sociale doel en de reikwijdte van de groene welzijnseconomie

Ten slotte de laatste spanning: het vergroenen en socialer maken van onze economie kan conflicteren met het socialer en groener maken van de wereld elders of in de toekomst. Zowel het ecologische doel, het sociale doel, als het democratische doel roept vragen op over hoe Nederland zich moet verhouden tot de rest van de wereld. De eerste vraag die wij hier bespreken is *tussen wie* de groene welzijnseconomie gerealiseerd moet worden; de tweede vraag is hoe we onze plek moeten zien in het vergroenen van de wereldeconomie.

Wie is lid van de groene welzijnseconomie? Een belangrijke vraag voor de groene welzijnseconomie gaat over de reikwijdte ervan. Heel concreet gaat dit bijvoorbeeld over de grenzen van het sociale doel van het garanderen van bestaanszekerheid, of over het democratische doel van invloed over je eigen leefomgeving. Over wiens bestaanszekerheid hebben we het precies, en wie mag er precies meebeslissen?⁹

Er zijn wereldwijd honderden miljoenen mensen die geen bestaanszekerheid hebben, zelfs niet in de klassieke, minimale zin van dat woord.¹⁰ Ook solidariteit met mensen buiten de Nederlandse landsgrenzen die niet in hun minimale behoeften kunnen voorzien, zou daarom een speerpunt moeten zijn voor links-progressief beleid. Een pleidooi voor een groene economie getuigt bovendien van solidariteit met toekomstige generaties. Bestaanszekerheid in de toekomst is ook *onze* verantwoordelijkheid.

Ook hier kan een spanning ontstaan: de groene welzijnseconomie lijkt zowel een veel-eisende bestaanszekerheidsgrens te vereisen als een grote groep waarvoor deze bestaanszekerheid moet worden gerealiseerd. Dit heeft grote gevolgen. Om een voorbeeld te geven: in Nigeria is de huidige levensverwachting 52,5 jaar; dat is 27,3 jaar lager dan in Nederland.¹¹ Dit komt door slechte leefomstandigheden en beperkte gezondheidszorg. Deze zaken

hangen sterk samen met de kwetsbare economie, maar het verbeteren van de Nigeriaanse economie zal leiden tot een sterke stijging in uitstootgassen.

Tegelijkertijd is Nederland een van de meest welvarende landen ter wereld. Dit geeft Nederland niet alleen een belangrijke verantwoordelijkheid om het voortouw te nemen op het gebied van vergroening, maar het geeft Nederland ook een belangrijke verantwoordelijkheid in het realiseren van internationale sociale rechtvaardigheid.¹² Het is onacceptabel om de economische ontwikkeling van de armste mensen voor ons uit te schuiven, als een probleem dat pas aan de orde kan komen wanneer klimaatverandering is opgelost. Maar dat betekent wel dat Nederland juist ook buiten de eigen landsgrenzen moet investeren.

Daarnaast heeft de vraag met wie we sociaal moeten zijn niet alleen betrekking op mensen in andere landen, maar ook op dieren. Op een enkele verwijzing naar de biodiversiteitscrisis na spelen dieren geen rol in het discussiestuk. Maar de neurologische en ethische literatuur rondom dierenethiek laat ons zien dat er eigenlijk geen moreel verdedigbare grens bestaat tussen dieren en mensen die de afwezigheid van dierenbelangen in de groene welzijnseconomie kan rechtvaardigen.¹³ We weten bijvoorbeeld dat dieren pijn en stress kunnen ervaren en emotionele banden kunnen vormen. Een groene en sociale politiek kan daarom niet ophouden bij de grens van de biologische soort.

Gelukkig is de spanning met de groene energietransitie er hier juist niet. De veeteelt draagt in grote mate bij aan klimaatverandering en het verminderen van vleesconsumptie is een belangrijke stap in het verminderen van onze ecologische voetafdruk. Een groene economie vereist daarom een grote vermindering van de veeteelt. Voor veel mensen zal dit een lastige boodschap zijn, maar progressieve politieke partijen hebben een verantwoordelijkheid om hierin het voortouw te nemen.

De transitie naar een groene welzijnseconomie stelt ons voor twee belangrijke vragen

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

over de Nederlandse rol in het omgaan met klimaatverandering. Hoe kan Nederland optimaal bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering? En hoe kan de Nederlandse economie zo snel mogelijk vergroenen?

Een groene economie vereist een grote vermindering van de veeteelt

Het is waarschijnlijk dat het antwoord op die eerste vraag verschilt van het antwoord op die tweede vraag. Aanpassingen aan klimaatverandering zullen urgenter zijn in gebieden die nu al zeer kwetsbaar zijn als gevolg van klimaatverandering. En om schadelijke uitstoot te beperken maakt het niet uit of we uitstoot verminderen (of opvangen) in Nederland of elders.

Wat het ecologische doel betreft, moeten dus belangrijke keuzes worden gemaakt tussen het verduurzamen van de Nederlandse samenleving en klimaatadaptatie en -mitiga-

tie in andere landen. Maar hier gelden harde economische wetten: investeringen die elders worden gedaan, betalen zich niet direct en soms zelfs ook niet op termijn terug voor inwoners van Nederland. In welke mate zet het streven naar een groene welvaartseconomie het vergroenen van de eigen economie op de eerste plek, zelfs als dit niet de meest effectieve manier is om klimaatverandering tegen te gaan?

Hoe verder?

Ons doel met dit artikel is niet om fundamentele vraagtekens te stellen bij het discussiestuk. In plaats daarvan hopen we ruimte te scheppen om het ideaal van een rechtvaardige en duurzame toekomst scherp te krijgen.

Deels kunnen ecologische, sociale, en democratische waarden samen gerealiseerd worden, maar er kunnen ook spanningen ontstaan tussen deze waarden. Dit betekent niet dat we de waarden zelf moeten herzien, maar wel dat we na moeten denken over wat we prioriteit geven. Die afweging, of het schetsen van de contouren daarvan, kan in geen enkel verhaal over de toekomst van ons land ontbreken.

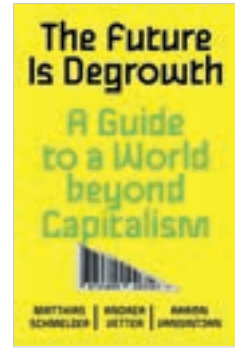
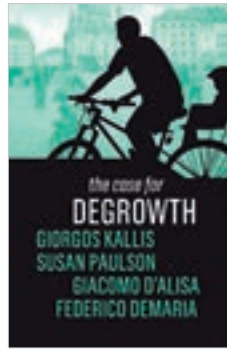
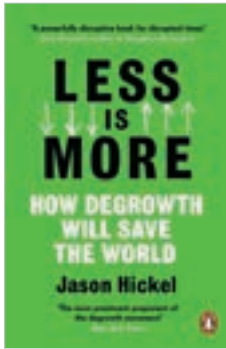
Noten

- 1 Tim 'S Jongers en Noortje Thijssen (2023). *Samen onze toekomst in handen nemen*. Wiardi Beckman Stichting/Wetenschappelijk bureau Groen-Links, Den Haag/Utrecht.
- 2 Voor waardevol commentaar op eerdere versies van dit artikelen danken wij Josette Daemen en de andere leden van de redactie van *Socialisme & Democratie*.
- 3 Zie Kyle Whyte (2020). Too Late for Indigenous Climate Justice: Ecological and Relational Tippling Points. *WIREs Climate Change* 11, no. 1: e603. Whyte's analyse richt zich op de relatie tussen overheden, NGO's en bedrijven enerzijds, en 'indigenous peoples' anderzijds. Zijn verhaal is ingebed in een kritische analyse van de gevolgen van kolonialisme, kapitalisme en industrialisatie voor indigenous peoples. We kunnen dit argument dus niet één op één vertalen naar de Nederlandse context (al is het de vraag of de groene welzijnseconomie zich tot die context zou beperken). Toch is onzes inziens zijn analyse ook op de Nederlandse context van toepassing.
- 4 IPCC AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023.
- 5 Voor verdere discussie, zie bijvoorbeeld Jonathan Wolff (2019). Poverty. *Philosophy Compass* 14: e12635; Liam Shields (2020). Sufficientarianism. *Philosophy Compass* 15: e12704.
- 6 Als we een goede kans willen houden om onder de 1,5° opwarming te blijven laat dat ons een persoonlijke CO₂-budget van ongeveer 2,3 ton per jaar, zie bijvoorbeeld Oxfam International (2021). Carbon emissions of richest 1% set to be 30 times the 1,5°C limit in

Willem van der Deijl & Dick Timmer *Kiezen tussen botsende belangen*

2030. Het gemiddelde CO₂-verbruik is in Nederland veel hoger: CBS. Wat is onze broeikasgasvoetafdruk?
- 7 Voor een verdiepende analyse over zulke verdelingsvraagstukken in de context van klimaatbeleid, zie Marc Davidson (2021). *Verdelende rechtvaardigheid in het klimaatbeleid*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag.
 - 8 Voor een ethische reflectie op individueel welzijn en de ethiek van vliegen, zie Dick Timmer en Willem Van der Deijl (Forthcoming). Why Fly? Prudential value, climate change, and the ethics of long-distance leisure travel, *Ethical Theory and Moral Practice*.
 - 9 Zie ook Tim Meijers (2023). Rechtvaardigheid Voorbij Het Hier En Nu. In: *Reflecteren Op Rechtvaardigheid. Over de Betekenis van Rechtvaardigheid in de Relatie Tussen Overheid, Ambtenaar En Samenleving*. Redactie door Ardaan Van Ravenzwaaij en Olivier Fajgenblat, 99-115. Amsterdam: Boom.
 - 10 Oxfam International (2022). “Terrifying prospect” of over a quarter of a billion more people crashing into extreme levels of poverty and suffering this year.
 - 11 WorldData.info. Life expectancy.
 - 12 Over verantwoordelijkheid in het realiseren van rechtvaardigheid, zie ook Colin Hickey, Tim Meijers, Ingrid Robeyns, en Dick Timmer. The agents of justice. *Philosophy Compass* 16 (2021): e12770.
 - 13 GREEA. Montreal declaration on animal exploitation.

Duurzamer en gelukkiger zonder groei?

- ▶ **Jason Hickel** *Less is more. How degrowth will save the world*, Penguin Random House 2020 (Nederlandse vertaling: *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*. Epo)
- ▶ **Giorgos Kallis, Susan Paulson, Giacomo D'Alisa & Federico Demaria** *The case for degrowth*, Polity Press 2020
- ▶ **Paul Schenderling** *Er is leven na de groei*, Bot uitgevers 2022
- ▶ **Matthias Schmelzer, Aaron Vansintjan & Andrea Vetter** *The future is degrowth — A guide to a world beyond capitalism*, Verso Books 2022

PAUL DE BEER

Redacteur S&D, hoogleraar arbeidsverhoudingen aan de UvA, verbonden aan AIAS-HSI en directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging

Met ieder nieuw rapport over de stijging van de temperatuur op aarde wordt het duidelijker dat er drastische maatregelen nodig zijn om een verandering van het klimaat die voor een groot deel van de wereldbevolking rampzalige gevolgen zal hebben, af te wenden. Een temperatuurstijging van anderhalve graad is volgens het laatste rapport van het internationale klimaatpanel IPCC alleen nog mogelijk als de wereldwijde uitstoot van CO₂ in 2050 tot nul zal zijn gereduceerd¹ en ook voor een

stijging van twee graden zullen ingrijpende maatregelen nodig zijn. Deze alarmerende berichten roepen steeds meer de vraag op of de noodzakelijke veranderingen nog te realiseren zijn zonder een radicale verandering in de wijze waarop de economie functioneert.

Aanhangers van de gedachte van 'groene groei' stellen dat technische maatregelen, zoals energiebesparing en alternatieve energiebronnen, het mogelijk maken economische groei en uitstoot van broeikasgassen te 'ontkoppelen'.

Paul de Beer

Hierdoor zou de klimaatdoelstelling kunnen worden gerealiseerd binnen de bestaande, op groei gerichte economische orde.

Het laatste decennium gaan echter steeds meer stemmen op dat dit een illusie is: de enige manier om een wereldwijde ramp te voorkomen is dat we afscheid nemen van economische groei. We moeten een overgang realiseren naar 'degrowth' of 'postgroei'. Jason Hickel, een van de bekendste voorvechters van dit idee, trok begin dit jaar veel aandacht met een tournee door Nederland, waaronder een gesprek met de Tweede Kamer. Zijn boek *Less is more* ('Minder is meer') uit 2020 geldt inmiddels als de bijbel voor de degrowth-beweging² en is onder meer een inspiratiebron voor actiegroep Extinction Rebellion.

Aanhangers van degrowth – ik zal ze hierna, enigszins oneerbiedig, 'ontgroeiers' noemen – stellen niet alleen dat we afscheid moeten nemen van economische groei om de wereld te redden (*How degrowth will save the world* luidt de ondertitel van *Less is more*), maar ook om een betere en eerlijker wereld te creëren, met gelukkiger mensen en minder ongelijkheid.

Afscheid nemen van groei is volgens de ontgroeiers dus niet een onvermijdelijk pijnlijk offer dat we moeten brengen om te overleven, maar een wenkend perspectief waardoor we uiteindelijk allemaal beter af zullen zijn. Dat vereist echter niet alleen dat we stoppen met groeien, maar ook dat we onze economie en de samenleving in bredere zin op een geheel andere manier inrichten. Het betekent ook dat we afscheid moeten nemen van het kapitalisme.

Hiermee pretendeert degrowth veel meer dan alleen een ecologisch perspectief te bieden. Het is een theorie over een alternatief voor het kapitalisme. Misschien kunnen we zelfs stellen dat het het eerste omvattende en coherente concept is voor een andere wereldorde sinds de val van het communistische systeem in Oost-Europa. Wie op zoek is naar een nieuw 'groot verhaal' voor de sociaal-democratie doet er dan ook goed aan om zich

in het idee van degrowth te verdiepen en de sterke en zwakke kanten serieus tegen elkaar af te wegen.

In dit boekessay doe ik dit aan de hand van vier boeken: allereerst *Less is more* van Hickel. Daarnaast het boek *The future is degrowth – A guide to a world beyond capitalism* van Matthias Schmelzer, Aaron Vansintjan en Andrea Vetter, dat dezelfde boodschap verkondigt als *Less is more*, maar het concept degrowth verder uitdiept en preciseert, en ook kritisch tegen het licht houdt. Dit boek heeft meer diepgang dan *Less is more*, maar mist daardoor wel de toegankelijkheid en leesbaarheid van Hickels bestseller.

Degrowth zou betekenen dat we afscheid moeten nemen van het kapitalisme

Leesbaarder is het derde boek, *The case for degrowth* van Giorgos Kallis, Susan Paulson, Giacomo D'Alisa en Federico Demaria, dat een beknopt pleidooi (van 140 pagina's) voor degrowth biedt. Ten slotte bespreek ik een Nederlandse bijdrage aan het debat, *Er is leven na de groei* van Paul Schenderling. Daarin probeert deze Berenschot-econoom aan te geven hoe 'postgroei' – de term waaraan hij in het Nederlands de voorkeur geeft boven 'ontgroei' – in ons land concreet vorm zou kunnen krijgen.

Ik concentreer mij in dit essay op drie thema's die in elk van de vier boeken aan de orde komen. Allereerst de stelling dat een duurzame economie alleen mogelijk is door afscheid te nemen van economische groei. Ten tweede de stelling dat een economie die niet groeit, mensen toch (of juist!) meer welzijn en geluk zal brengen. Ten derde de stelling dat degrowth een realistisch alternatief is voor het kapitalisme.

Paul de Beer

Duurzaamheid en groei gaan niet samen

De centrale stelling van ontgroeiers is dat een duurzame economie en groei niet samengaan. De opvatting van techno-optimisten dat toepassing van nieuwe technologieën het mogelijk zal maken te blijven groeien en tegelijkertijd de uitstoot van broeikasgassen en het gebruik van grondstoffen en energie afdoende te verminderen, wordt door hen als niet-realistisch van de hand gewezen.

Daarbij verwijzen Hickel, Schmelzer c.s. en Schenderling naar de Jevons-paradox. Die is genoemd naar de negentiende-eeuwse econoom William Stanley Jevons, die constateerde dat meer efficiënt steenkoolgebruik de totale vraag naar steenkool niet deed afnemen maar juist deed toenemen. Immers, door een efficiënter gebruik van steenkool — of een andere energiebron — in het productieproces, worden producten goedkoper en neemt de vraag ernaar toe. Op grond van recente gegevens stellen Hickel en Schmelzer c.s. dat er misschien wel sprake is van relatieve ont koppeling — het energiegebruik of de uitstoot van broeikasgassen neemt minder sterk toe dan de productie — maar niet van absolute ont koppeling, wat zou inhouden dat energiegebruik en uitstoot zouden dalen.

Het verschil tussen relatieve en absolute ont koppeling is cruciaal: de klimaatdoelen zijn alleen te verzoenen met economische groei als er sprake is van absolute ont koppeling. Dat er tot nog toe geen sprake is van absolute ont koppeling lijkt geen twijfel: de CO₂-uitstoot neemt wereldwijd nog steeds toe.³ Alleen in 2020 was er sprake van een afname — maar dat was dan ook een jaar waarin de wereldeconomie als gevolg van de coronapandemie kromp.

Of er in de toekomst wel sprake zal zijn van absolute ont koppeling valt niet met zekerheid te zeggen. Hier staan de ontgroeiers, die zich beroepen op de historische ontwikkeling, lijnrecht tegenover de 'groene groeiers' die optimistisch zijn over de toekomstige tech-

nische mogelijkheden in combinatie met het 'beprijzen' van vervuilende en niet-duurzame productie en consumptie.

Om de wereldwijde temperatuurstijging beneden de twee graden te houden, zal de CO₂-uitstoot in 2050 ten opzichte van het niveau van 2019 met 73% moeten worden gereduceerd.⁴ Dat komt neer op een jaarlijkse reductie met zo'n 4%. Bij een groei van het mondiale bbp (bruto binnenlands product) met 3% per jaar (het gemiddelde van de afgelopen tien jaar), zal de uitstoot per eenheid product jaarlijks met liefst 7% moeten worden teruggebracht. Dat lijkt inderdaad een welhaast onmogelijke opgave.

Toch valt er een kanttekening te plaatsen bij de stelling van de ontgroeiers. Dat heeft te maken met hun interpretatie van 'groei'. Gezien de stelligheid waarmee zij zich verzetten tegen de groeiverslaving van de huidige economie ('growthism' noemt Hickel dit), zijn de ontgroeiers nogal vaag over wat zij precies bedoelen met 'groei'. Economische groei wordt doorgaans gemeten als de (procentuele) toename van het bbp, de waarde van de jaarlijkse productie (feitelijk: toegevoegde waarde) van op de markt verhandelde goederen en diensten. Maar de mate waarin die productie gepaard gaat met CO₂-uitstoot en gebruik van energie en grondstoffen varieert sterk.

Onderwijs, theater en thuiszorg dragen net zo goed bij aan het bbp als de productie van plastic zakjes, het fokken van varkens of het vrachtvervoer over de weg. Maar de laatstgenoemde vormen van productie veroorzaken natuurlijk een veelvoud aan uitstoot en energie- en grondstoffengebruik van de eerstgenoemde. Anders gezegd: als de groei van het bbp geheel zou bestaan uit een toename van de eerstgenoemde diensten, dan zou deze genoeg klimaatneutraal zijn.

Zoals we hierna zullen zien, pleiten de ontgroeiers juist voor een uitbreiding van dergelijke duurzame diensten. Ook het circulair maken van de economie — door grondstoffen en afval maximaal te hergebruiken — zou de

Paul de Beer

spanning tussen bbp-groei en duurzaamheid kunnen verminderen. Het is dus niet zo zinvol om het degrowth-streven te koppelen aan de groei van het bbp. Dat doen de ontgroeiers meestal dan ook niet, maar ze zijn tamelijk vaag op welke groei zij dan wel doelen.

Schenderling pleit voor kwalitatieve groei in plaats van kwantitatieve groei, maar daarmee duidt hij vooral op groei in termen van welzijn, geluk, creativiteit en burgerparticipatie-aspecten die doorgaans niet tot het economische domein worden gerekend. Hickel stelt: 'bij ontgroeien gaat het niet om het verlagen van het bbp. Het gaat om het verminderen van het materiaal- en energiegebruik in de economie' (p. 180 in de Nederlandse editie).

Kallis c.s. hebben het over 'materiële groei', die zij omschrijven als de 'toename van de hoeveelheid materie en energie die door menselijke samenlevingen wordt getransformeerd'. Deze interpretaties sluiten inderdaad aan bij het doel van minder uitstoot, minder grondstoffengebruik en minder afval. Maar ze impliceren ook dat lang niet alle vormen van (economische) groei ongewenst zijn. Dan is het dus evenmin zinvol de pijlen op 'economische groei' te richten. Daarmee lijkt de tegenstelling tussen groene groei en degrowth toch minder groot dan de ontgroeiers stellen.

Gelukkiger zonder groei

Een van de meest krasse stellingen van de ontgroeiers is dat afzien van groei geen opoffering is om te overleven, maar dat dit het leven van de meeste mensen juist beter zal maken. Hickel drukt dit het meest compact uit met de titel van zijn boek: minder is meer. Als ontgroeiers hierin het gelijk aan hun zijde hebben, maakt dat hun zaak natuurlijk veel sterker. Dan hoeven we immers ecologische duurzaamheid (of sterker nog: overleven) niet af te wegen tegen welzijn of geluk, maar kunnen we beide tegelijkertijd realiseren. Het zou ook heel wat gemakkelijker zijn de bevolking – en uiteindelijk de politiek – mee te krijgen

in het streven naar degrowth als er feitelijk geen offer voor hoeft te worden gebracht.

Maar hoe overtuigend is dit argument? In het traditionele (neoklassieke) economische denken is het onmogelijk dat minder groei meer welzijn oplevert – tenzij men veronderstelt dat de preferenties van burgers veranderen. Immers, meer groei betekent een hoger inkomen en dus meer bestedingsmogelijkheden, zodat je alles kunt realiseren wat je ook met minder groei had kunnen doen, plus nog wat extra.

In plaats van zich tegen 'groei' als zodanig te verzetten, kunnen ontgroeiers beter pleiten voor een drastische reductie van alle vormen van niet-duurzame productie

Schmelzer c.s. en Schenderling suggereren dan ook dat de voorkeuren van burgers zouden moeten veranderen. We zouden ons minder moeten laten meeslepen door modes en trends, minder moeten kijken naar wat de burens doen ('Keeping up with the Joneses'), onze apparaten niet om de twee jaar moeten vervuilen voor de nieuwste versie, meer de waarde van sociale relaties moeten inzien, en zo meer.

Maar als degrowth een verandering van preferenties vooronderstelt om in een hoger welzijn te resulteren, staan de ontgroeiers wel voor een levensgroot probleem. Immers, op basis van hun *huidige* preferenties zullen mensen minder groei (laat staan nulgroei of krimp) wel degelijk als een opoffering zien en dit alleen steunen als zij de ecologische duurzaamheid zwaarder vinden wegen. Het is de vraag of er dan een meerderheid voor te vin-

Paul de Beer

den zal zijn vóórdat het water ons letterlijk aan de lippen staat. Het alternatief is dat je mensen nu al ervan overtuigt dat zij hun preferenties moeten veranderen. Maar gezien de geringe navolging van eerdere pleidooien voor ‘consuminderen’ lijkt dat weinig kansrijk.

Stel dat er toch een politieke meerderheid voor degrowth komt voordat de bevolking van de noodzaak ervan overtuigd is. Hoe zeker kunnen we er dan van zijn, dat de preferenties van mensen alsnog veranderen als ze eraan gewend raken dat het tijdperk van de grenzeloze groei voorbij is? Daarvoor kunnen de ontgroeiers zich wel op praktijkervaringen beroepen. Het is immers bekend dat het geluk van de bevolking van rijke landen geen samenhang vertoont met de hoogte van het bbp per hoofd van de bevolking.

Tot een gemiddeld inkomensniveau van zo'n \$ 40.000 per hoofd, neemt het geluk van bevolkingen nog toe, maar daarboven niet meer.⁵ Dit is de zogenaamde Easterlinparadox, waarnaar alle auteurs behalve Kallis c.s. verwijzen. Dit lijkt te betekenen dat een stabilisatie of zelfs (beperkte) afname van het gemiddelde inkomen geen negatief effect op het geluk van de bevolking zou hebben. Dit wordt bevestigd door een recent onderzoek in Japan, waar het bbp per hoofd van de bevolking sinds 1995 niet meer groeit en het gemiddelde huishoudinkomen is gedaald. De eerste tien jaar werden Japanners weliswaar minder tevreden met het leven, maar vanaf 2005 nam hun tevredenheid weer toe en sinds 2017 overtreft de tevredenheid die van 1995.⁶

Dit lijkt erop te duiden dat mensen zich na een gewenningsperiode van zo'n tien jaar steeds prettiger gaan voelen in een niet-groeiende economie en uiteindelijk – maar wel pas na ruim twee decennia – zelfs meer tevreden worden dan daarvoor. Als degrowth een land niet ‘overkomt’ – zoals bij Japan het geval was – maar een bewuste politieke keuze is – zoals de ontgroeiers bepleiten – is het de vraag of een dergelijk politiek besluit die twintig jaar zal overleven.

Nu pleiten de ontgroeiers voor een reeks aan maatregelen die het welbevinden van de bevolking zouden moeten vergroten en die in Japan waarschijnlijk ontbraken. De genoemde maatregelen lopen sterk uiteen, maar de meeste komen erop neer dat er meer collectieve of publieke voorzieningen komen. Ik herhaal nog maar dat *groei* van die diensten volgens de ontgroeiers niet op gespannen voet staat met het streven naar degrowth, maar er juist integraal onderdeel van uitmaakt. Het kan hierbij gaan om ‘klassieke’ publieke voorzieningen als onderwijs, gezondheidszorg en openbaar vervoer. Schenderling wil overigens de uitgaven aan gezondheidszorg wel afremmen en stelt dat dit ook kan doordat de (vooral mentale) gezondheid in een postgroei-samenleving beter zal zijn.

Ontgroeiers hebben echter een zwak voor ‘bottom-up’ initiatieven van burgers zelf die buiten de markteconomie plaatsvinden. Het meest geliefd zijn de ‘commons’ (‘meenten’ in het Nederlands, maar dat is een term die waarschijnlijk nog maar weinig mensen kennen), gemeenschappelijke hulpbronnen waar mensen vrij over kunnen beschikken. Vroeger ging het daarbij voornamelijk om (weide) grond, maar het kan bijvoorbeeld ook gaan om gemeenschappelijk bezit van gereedschap of andere apparatuur die mensen maar incidenteel nodig hebben. Hickel beschrijft uitvoerig hoe de ‘commoners’ na de neergang van het feodalisme een tijd lang de economie domineerden, tot zij letterlijk met geweld door de kapitalisten van hun land werden verdreven en gedwongen werden in fabrieken te gaan werken.

Ontgroeiers lijken ervan uit te gaan dat activiteiten die buiten de sfeer van de markt en niet tegen betaling worden verricht, ook niet tot groei leiden. Als we groei meten aan de hand van het bbp is dat correct. Maar zoals ik eerder aangaf, gaat het bij degrowth juist niet om bbp-groei. Of kleinschalige ‘informele’ activiteiten ecologisch altijd duurzamer zijn dan grootschaliger formele activiteiten, wordt als

Paul de Beer

vanzelfsprekend aangenomen, maar lijkt mij toch in de eerste plaats een empirische kwestie.

Verder hebben ontgroeiers wel erg veel vrouwen dat dergelijke ‘commons’ spontaan zullen ontstaan als mensen zich minder op geld verdienen en op de markt gaan richten. Ze gaan ook voorbij aan het risico dat dergelijke ‘commons’ toch vaak weer samengaan met vormen van uitsluiting, al is het maar om te voorkomen dat er rooibouw op wordt gepleegd. Alleen Kallis c.s. stippen dit risico kort aan.

Gezien de stelligheid waarmee ontgroeiers het kapitalisme verwerpen, doen zij opmerkelijk weinig voorstellen om het kapitalisme daadwerkelijk af te schaffen

Een belangrijke component van degrowth-pleidooien is ook dat we korter gaan werken. Dat is in zekere zin onvermijdelijk, want zolang de productiviteit per gewerkt uur niet daalt, kan de economie alleen krimpen als we minder uren gaan werken. Omgekeerd is minder uren werken waarschijnlijk de simpelste manier om degrowth te bewerkstelligen. Kortere werken creëert bovendien extra tijd om aan andere activiteiten te besteden, zoals in de ‘commons’, die meer zouden bijdragen aan ons welbevinden dan wat we nu in de markt-economie produceren.

De vraag is natuurlijk waarom we dit dan niet nu al doen. Zelfs in Nederland, zoals bekend wereldkampioen parttimewerk, is het gemiddelde aantal uren dat de bevolking tussen de 20 en 64 jaar werkt, sinds 1995 met 18% toegenomen van 21,5 uur naar 25,3 uur per week.⁷

Overigens maken de ontgroeiers een uitzondering voor de armsten – zowel in onze

eigen samenleving als wereldwijd. Door nivelerende maatregelen zou er voor hen nog wel ruimte moeten zijn voor groei van materiële consumptie.

Voorbij het kapitalisme

Ontgroeiers benadrukken met klem dat degrowth iets anders is dan een recessie. Bij degrowth gaat het om een welbewuste keuze om niet meer te groeien, terwijl een recessie een onbedoelde en ongewenste krimp van de economie is. Maar kan zo’n besluit om niet meer te groeien in praktijk worden gebracht?

Hickel, Schmelzer c.s. en Kallis c.s. zijn over één ding klip en klaar: degrowth betekent afscheid nemen van het kapitalisme. De reden daarvoor is volgens hen simpel: het kapitalisme kan alleen voortbestaan als er sprake is van groei – daarom is een recessie ook iets negatiefs. Dat kapitalisme groei vooronderstelt, wordt beargumenteerd met de stelling van Marx dat kapitalisten maar één doel hebben, namelijk kapitaal accumuleren: ‘Akkumuliert, Akkumuliert! Das ist Moses und die Propheten!’ En dat is alleen mogelijk als de economie groeit. Dit ligt ook ten grondslag aan de expansiedrift van het kapitalisme, die zowel tot imperialisme en kolonialisme als tot uitputting van de aarde heeft geleid.

Mijns inziens maken ze hierbij wat te gemakkelijk de overstap van de drijfveer van individuele kapitalisten naar de economie als geheel. Ook als individuele kapitalisten – het blijft overigens erg vaag wie dit zijn en waarom zij verschillen van andere burgers – kapitaal willen accumuleren, betekent dit nog niet noodzakelijkerwijze dat de klasse van kapitalisten gezamenlijk steeds rijker wordt. Het aantal kapitalisten in de bevolking zou immers kunnen afnemen. En het is denkbaar dat de winst van een deel van de kapitalisten ten koste gaat van andere kapitalisten die minder succesvol zijn met het beleggen van hun kapitaal. (Alleen Kallis c.s. erkennen dat dit mogelijk is, maar stellen dat dit ‘niet wen-

Paul de Beer

selijk' is – alsof dat er werkelijk toe doet.) Wel zal het gemiddelde rendement op kapitaal in een niet-groeiende economie lager zijn, want anders zou het kapitaalinkomen op den duur het volledige bbp beslaan.

In het licht van de stelligheid waarmee ontgroeiers het kapitalisme verwerpen, doen zij opmerkelijk weinig voorstellen om het kapitalisme daadwerkelijk af te schaffen. Geen voorstellen voor onteigening van de kapitaalbezitters, nationalisatie van de productiemiddelen, laat staan een revolutie waarna de arbeiders bezitnemen van het productiekapitaal.

De maatregelen die worden bepleit omvatten enerzijds het stimuleren van activiteiten buiten de sfeer van de markt – zoals genoemde 'commons' – en beogen anderzijds het leven van kapitalisten zo zuur mogelijk te maken, met name door extreem hoge belastingen op niet-duurzame activiteiten. Alleen bij de 'nutsvoorzieningen', die in het verleden vaak een staatstaak waren, zoals energie- en watervoorziening en de zorg, wordt renationalisatie bepleit.

De ontgroeiers besteden teleurstellend weinig aandacht aan de vraag hoe de postgroeieconomie bestuurd moet worden. Er wordt wel erg veel verwacht van de spontane activiteiten van burgers in de 'commons'. Maar waarom gebeurt dit nu dan al niet op veel grotere schaal, aangezien 'commons' in beginsel ook naast een kapitalistische markteconomie kunnen bestaan?

Schenderling kijkt op dit punt af van de andere ontgroeiers. Hij verzet zich niet expliciet tegen het kapitalisme – wellicht omdat hij voor zijn boek een groep meedenkers heeft verzameld uit bijna de gehele breedte van het Nederlandse politieke spectrum, inclusief de VVD. Dat verklaart misschien ook waarom hij zich veel meer op de consumptiezijde van de economie richt dan op de productiezijde.

Hij begint zijn boek zelfs met een aan Piketty ontleend voorstel voor een progressieve CO₂-belasting op consumptie. Op jaarbasis zou het belastingtarief moeten toenemen met

de uitstoot van CO₂ die het gevolg is van de consumptie van een burger. Consumenten die veel uitstoot van broeikasgassen veroorzaken betalen dan niet alleen in absolute zin, maar ook in verhouding tot hun consumptieve uitgaven de meeste belasting. Daarvoor is het overigens wel nodig dat bij *iedere* aankoop je bank automatisch informatie over de CO₂-uitstoot aan de Belastingdienst doorgeeft, zodat deze aan het eind van het jaar de totale verschuldigde CO₂-belasting kan vaststellen.

Ik zal niet ingaan op alle praktische en principiële bezwaren die aan een dergelijk

Groei van diensten staat volgens de ontgroeiers niet op gespannen voet met het streven naar degrowth

voorstel kleven – zoals dat de Belastingdienst ieders consumptiepatroon tot in de kleinste details kent en dat men slechts één keer per jaar de rekening gepresenteerd krijgt voor de vervuilende consumptie gedurende een geheel jaar – maar wil er vooral op wijzen dat Schenderling de realisatie van 'postgroeï' in handen legt van de consumenten. Zij zullen hun consumptiepatroon zodanig moeten aanpassen, dat hun ecologische voetafdruk sterk wordt gereduceerd.

Als een dergelijke consumptiebelasting alleen in Nederland wordt ingevoerd, betekent dit echter dat op export gerichte bedrijven gewoon kunnen doorgaan met hun vervuilende productie. Schenderling wil de opbrengst van de consumptiebelasting gebruiken om de belasting op arbeid te verlagen. Dat zou echter betekenen dat de totale bestedingsmogelijkheden van consumenten gelijk blijven – al zal hun consumptiepatroon verschuiven naar

Paul de Beer

meer duurzame consumptie — zodat het zeer de vraag is of de economische groei daardoor zal worden afgeremd.

Schmelzer c.s. gaan uitvoerig in op de vraag welke concrete acties moeten worden ondernomen om het degrowth-doel te realiseren. Zij bepleiten een strategie langs drie wegen: lokale initiatieven waarin op kleine schaal met degrowth wordt geëxperimenteerd (zoals duurzame energieopwekking in eigen beheer), veranderingen in het overheidsbeleid (in het bijzonder het fiscale beleid) en acties (zoals die van Extinction Rebellion) om meer aandacht op het probleem te vestigen. Maar zij vermijden angstvallig de vraag hoe je daarmee alle mensen meekrijgt die zich nu nog aan economische groei vastklampen in de hoop op een beter leven.

Kallis c.s. gaan daar wel op in, maar erkennen dat ze zelf ook twijfels hebben of het zal lukken voldoende steun voor degrowth te mobiliseren. Zij stellen zelfs: 'Het is eenvoudiger om je het einde van de wereld, of zelfs het einde van het kapitalisme voor te stellen, dan het einde van groei.' Zij hebben hun hoop vooral gevestigd op allianties met andere maatschappelijke bewegingen, zoals feministische, anti-kapitalistische en ontwikkelingsorganisaties. Maar zij maken niet echt duidelijk waarom die het degrowth-streven — dat weinig of niets met hun hoofddoel te maken heeft — zouden ondersteunen.

Groene welzijnseconomie

Ondanks mijn kritische kanttekeningen meen ik dat degrowth het belangrijkste en meest inspirerende alternatief is voor de huidige economische orde. Als er één kandidaat is om het neoliberalisme op te volgen als dominante ideologie, dan is dat mijns inziens degrowth. Maar toch maken de ontgroeiers het zich enerzijds te gemakkelijk en anderzijds te moeilijk.

Te gemakkelijk omdat zij zonder enige aarzeling stellen dat een wereld zonder groei voor vrijwel iedereen beter zou zijn. Zoals

ik heb betoogd is dat alleen overtuigend als we veronderstellen dat de preferenties van mensen veranderen. Het is als tegen een verlaafde zeggen dat zijn leven beter zal worden als hij is afgekickt. Dat mag in het algemeen zo zijn, maar het maakt het afkicken er niet eenvoudiger op. Zo is het ook twijfelachtig of de ontgroeiers erin zullen slagen de aan groei verlaafde meerderheid van hun gelijk te overtuigen.

Ontgroeiers maken het zich anderzijds te moeilijk door (economische) groei categoriaal af te wijzen en zich daarom scherp af te zetten tegen pleitbezorgers van 'groene groei'. De 'groene groeiers' zouden de overgang naar een duurzame economie niet echt serieus nemen, maar vooral een excuus zoeken om te kunnen blijven groeien. Ik heb echter laten zien dat de ontgroeiers feitelijk, als zij nauwkeuriger aangeven wat zij bedoelen, alleen de groei van niet-duurzame productie (of consumptie) willen beëindigen. Dat de postgroei-samenleving beter zou zijn dan de huidige, komt juist doordat zij allerlei andere activiteiten wel willen laten groeien en bloeien. Of de totale economie (van niet-duurzame en duurzame productie samen) dan zal groeien of krimpen is een open vraag — en eigenlijk ook niet relevant, aangezien er geen reden is om aan 'de' economische groei of de groei van het bbp bijzondere waarde te hechten.

Dat is ook de reden waarom er recent brede steun is voor het concept van 'brede welvaart', waarvan bbp-groei slechts een van de vele componenten is. In plaats van zich tegen 'groei' als zodanig te verzetten, zouden ontgroeiers beter kunnen pleiten voor een drastische reductie van alle vormen van niet-duurzame productie — al valt daar misschien lastiger een aansprekend etiket als degrowth op te plakken. Daarmee zouden zij ook een mooie concretisering bieden voor de 'groene welzijnseconomie' uit het discussiestuk *Samen onze toekomst in handen nemen* van de wetenschappelijke bureaus van PvdA en GroenLinks.

Paul de Beer

Noten

- 1 IPCC, Synthesis report of the IPCC sixth assessment report, p.22.
- 2 Al zijn er diverse invloedrijke boeken aan voorafgegaan, zoals *Prosperity without growth* van Tim Jackson en tot op zekere hoogte ook *Doughnut economics* van Kate Raworth.
- 3 Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, Wereldwijde uitstoot van CO₂ is nog niet aan het dalen (7 december 2022). In Nederland is de CO₂-uitstoot sinds 1990 wel gedaald, maar ontgroeiers wijzen erop dat daarin niet de uitstoot van de productie van geïmporteerde goederen wordt meegenomen.
- 4 IPCC, Synthesis report of the IPCC sixth assessment report, p.22.
- 5 In Nederland bedraagt het bbp per capita zo'n \$ 58.000.
- 6 Komatsu, H., Rappleye, J., & Uchida, Y. (2022). Is happiness possible in a degrowth society? *Futures* 144 (103156).
- 7 CBS, Statline.

Commons voor dummies

PvdA'ers en GroenLinkers mogen zich dan nog zo verbonden voelen met elkaar, soms spreken ze echt een andere taal. Nieuw voor veel PvdA'ers is bijvoorbeeld het praten over commons. Wat zijn dat? (Spoiler: burgercollectieven.) En waarom worden die vanuit GroenLinks-hoek als oplossing voor veel problemen in onze samenleving gezien?

ANNEMARIEKE NIEROP

Hoofdredacteur S&D

De PvdA is een partij die al snel naar de overheid kijkt als er idealen verwezenlijkt moeten worden. GroenLinkers, zo heb ik ervaren nu de wetenschappelijke bureaus van beide partijen intensiever samenwerken, praten veel over 'commons' als de plek waar verandering vandaan moet komen. Ze gebruiken dat zelfs in werkwoordsvorm: commoning.

In de notitie *Samen onze toekomst in handen nemen* die de wetenschappelijke bureaus van beide partijen afgelopen februari presenteerden, komt het woord 'common' niet voor. Dat ligt er waarschijnlijk aan dat de medewerkers van de Wiardi Beckman Stichting niet goed met de term uit de voeten konden. Wel wordt in de notitie gesproken van 'initiatieven vanuit de gemeenschap' die een belangrijke motor moeten vormen van de groene welzijnseconomie.

Is dit dan wat met de commons bedoeld wordt? Het blijft gissen. Voor een spoedcursus 'commons' ging ik daarom te rade bij Tine de Moor, hoogleraar Social Enterprise & Institutions for Collective Action aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en gepromoveerd op de 'commons'. Van haar leer ik dat er een heel

wetenschappelijk onderzoeksveld over de commons is (grotendeels Engelstalig uiteraard), maar dat je als Nederlandse politieke partij beter van burgercollectieven kunt spreken in plaats van commons, althans als je het over hedendaagse activiteiten hebt van Broodfondsen en energiecoöperaties, en niet over landbouwactiviteiten uit de middeleeuwen.

Het wordt me ook duidelijk waarom PvdA'ers vaak als irritant bevoogdend worden gezien als zij weer eens weigeren het algemeen belang te erkennen van al die initiatieven die burgers buiten de overheid om ondernemen. Vooral als je bedenkt dat de overheid het op veel vlakken keihard laat afweten en dat burgers zich vaak simpelweg gedwongen voelen onderling een noodzakelijk sociaal vangnet te vormen of om voor verduurzaming van hun leefomgeving te zorgen.

Aan de andere kant kom ik niet van het beeld af dat burgercollectieven in de praktijk vooral een privilege zijn van welvarende en mondige burgers. Neem de Herenboeren in Bergen, waar ik op bezoek ging om te kijken hoe dit burgercollectief werkt (zie p. 37). Het is een prachtig duurzaam alternatief voor de in-

Annemarieke Nierop *Commons voor dummies*

tensieve landbouw. In plaats van lelies en maïs worden in dit duingebied nu op kleinschalige manier groenten verbouwd en rollen varkens zich nog eens knorrend om in de modder. Maar de coöperatie is alleen toegankelijk voor mensen die zich inkopen. Het is meer een onderneming gerund door gelijkgezinden, dan een collectief van de plaatselijke gemeenschap.

Is dat erg? Niet als je er niet meer van verwacht dan van andere ondernemingen. Maar je komt van een koude kermis thuis als je verwacht dat dit soort burgerinitiatieven een manier zijn om in een gemeenschap *gezamenlijk* duurzamer te leven op zo'n manier dat iedereen uit de buurt mee kan doen. Als het erop aankomt, is toch weer de overheid nodig om het algemeen belang te bewaken, de zwaksten te beschermen en erbij te betrekken, en te zorgen dat onze samenleving niet nog verder gespleten raakt.

In gesprek met Tine de Moor

Annemarieke Nierop: Wat zijn commons?

Tine de Moor: Een common begint met een groep van mensen die samen iets nodig heeft, bijvoorbeeld energie, arbeid, gezonde voeding of zorg en die daarin wil investeren. Dat kan geld zijn of een bijdrage in natura, en wat je erin stopt kan variëren per lid. In een common komen leden samen tot regels waarmee de keuze tussen het eigen individuele kortetermijnbelang van de leden en het gemeenschappelijke langetermijnbelang van de hele groep wordt gereguleerd en bewaakt. De commons gaan historisch heel ver terug, zeker tot de late middeleeuwen.¹

Het begrip is een eigen leven gaan leiden waardoor mensen het tegenwoordig op van alles en nog wat toepassen. In linkse hoek heeft men het begrip commons extreem doorgetrokken door te stellen dat commons over alles gaan wat wij samen hebben. Het feit dat de term zelf iets gemeenschappelijks suggereert, zorgt ervoor dat het echt alle kanten uitgaat.

Ik gebruik de term commons voornamelijk als ik het heb over de landbouwgebonden collectieven uit de historische periode.

AN: Hoe noem je dan wat mijn GroenLinks-collega's 'commons' noemen?

TdM: Als ik het heb over het geheel aan vormen van geïnstitutionaliseerde collectieve actie, dan spreek ik over instituties voor collectieve actie. Ik spreek in het Nederlands meestal over burgercollectieven. 'Instituties voor collectie-

Tine de Moor

ve actie' is de term die Elinor Ostrom gebruikt, die de Nobelprijs heeft gekregen voor haar werk rond commons. Zij is degene die vanaf de jaren negentig met een gestrekt been tegen de 'tragedy of the commons' ingegaan is.

AN: Tragedy of the commons?

TdM: Dit is echt je doop in de commons he?

AN: Ja, ik vrees het wel

TdM: De 'tragedy of the commons' is een metafoor die op papier gezet werd door Garrett Hardin in 1968 in een veelbesproken artikel in *Science*. Hij stelde dat als je een weideland hebt waar iedereen zijn koeien op mag zetten (volgens hem een 'common'), dat weiland uitein-

Annemarieke Nierop *Commons voor dummies*

delijk overbeweid zal worden. Iedereen zal er steeds meer koeien op willen zetten om zoveel mogelijk voordeel te behalen. Met als gevolg overexploitatie en een weiland dat voor iedereen onbruikbaar wordt.

Maar commons zijn iets heel anders. Wat Hardin beschreef is een open acces-situatie waarbij iedereen toegang heeft tot een 'resource' – in dit geval de natuurlijke rijkdommen die het weideland te bieden had – waarbij er geen regels zijn en niet beschreven is wie welke rechten heeft op dat stuk grond. Ook ging hij compleet voorbij aan het feit dat de historische commoners met elkaar in gesprekken gingen over wat wel en niet kon.

Elinor Ostrom heeft bewezen dat mensen via een systeem van collectieve actie wel degelijk kunnen komen tot veerkracht, tot een organisatie die met crises kan omgaan. Bij hedendaagse 'commons' gaat het bijna altijd over coöperaties van natuurlijke personen die vertrekken vanuit hun rol als consument, maar ook als burger. Wat zij in de pot gooien als lid is eigenlijk hun burgerschap. Ze investeren bijvoorbeeld in een lidmaatschap van de Herenboeren, omdat ze directe controle willen hebben over hun voeding en omdat ze de korte voedselketen steunen. Die leden hebben zichzelf geselecteerd op basis van gedeelde normen en waarden.

AN: Dus voor het hedendaagse debat over burgercollectieven zou je nooit het woord 'commons' gebruiken?

TdM: Je hebt binnen de literatuur rond commons twee stromingen: een groep die empirisch werkt, op basis van data-verzamelingen, de Ostrom-groep. Daar reken ik mezelf ook bij. En je hebt de meer ideologische groep onder wetenschappers, daar vind je mensen als Massimo De Angelis, Pierre Dardot, Christian Laval – bij hen is het bijna tot een geloof verheven, ze denken heel marxistisch. Marx heeft binnen het verhaal over de klassenstrijd natuurlijk over de commons geschreven, maar zij willen dat verhaal van Marx nog een stap

verder nemen en zeggen: commons zijn ook de oplossing voor de klassenstrijd.

AN: PvdA'ers hebben meestal niet zo'n oog voor burgercollectieven. Is dat bezwaarlijk?

TdM: De organisatie van dit soort coöperaties staat haaks op de vaak bevoogdende attitude die je bij het socialisme vaak vindt. 'Wij zullen het wel oplossen voor de bevolking want wij weten het beter'; maar burgers die actief zijn in burgercollectieven zijn net op zoek naar manieren om het zelf en beter te doen.

In linkse hoek heeft men het begrip commons extreem doorgetrokken door te stellen dat commons over alles gaan wat wij samen hebben

Wat je vaak ziet is dat die burgercollectieven geschaard worden onder burgerparticipatie, als een manier om burgers te betrekken bij beleid. Maar burgercollectieven zijn geen vorm van burgerparticipatie, zij zijn een vorm van sociaal ondernemen. Want de mensen die de handen uit de mouwen steken om een energiecoöperatie op te richten, die zijn heel ondernemend, die zijn bezig met iets nieuws bouwen, met oog voor hun eigen energievoorziening én de samenleving. Die moet je de ruimte geven om dat te ontwikkelen.

Veel burgercollectieven, waaronder veel energiecoöperaties, willen onafhankelijk van de overheid werken omdat ze op die manier meer vrijheid hebben en hun verantwoordingsplicht naar de overheid toe beperkt houden. Ze doen dan misschien geen recht op subsidies, maar ze beslissen wel zelf hoe ze met het geld omgaan. Ik roep heel vaak dat dit een begrijpelijke ontwikkeling is, zeker als je ziet

Annemarieke Nierop *Commons voor dummies*

hoe moeilijk het is voor burgercollectieven om samen te werken met overheden. Maar het is ook een bedenkelijke ontwikkeling. Omdat je als overheid dan geen enkele invloed meer hebt op hoe de burgercollectieven zich verder ontwikkelen, hoe inclusief ze zijn of hoe ze met winst omgaan.

In de praktijk stellen veel van die burgercollectieven uit zichzelf limieten, bijvoorbeeld op winstbejag voor de leden, en ze denken vaak van tevoren al goed na over wat te doen met de eventuele winsten die ze creëren. Bij veel burgercollectieven is er ook de automatische reflex om inclusief proberen te zijn, maar dat lukt niet altijd.

AN: Moet je daar als overheid dan niet toch invloed op willen uitoefenen?

TdM: Als een burgercollectief een coöperatie heeft opgericht die zorgt voor 80% van de energie in een gemeente, dan is het van belang om je als gemeentebestuur daarmee te bemoeien. Dat kan door als gemeente een gelijkwaardige partner te worden in die coöperatie, door er financieel in te participeren of door er in natura in te participeren. Dat is echt iets wezenlijk anders dan er alleen subsidies aan verlenen.

Als de gemeente financieel participeert moet een delegatie vanuit de gemeente mee gaan denken in bijvoorbeeld de raad van bestuur of in de algemene vergadering. Dat hoeft geen meerderheidsparticipatie te zijn, maar het is wel belangrijk dat je als overheid erkent dat je een aandeel in de coöperatie hebt omdat je het algemeen belang hiervan wilt bewaken.

Dat geldt niet alleen voor energiecoöperaties, maar bijvoorbeeld ook voor zorgcoöperaties. Heel veel gemeenten in Nederland hebben geen degelijke zorginfrastructuur meer. En er zijn heel wat dorpen – Austerlitz bijvoorbeeld – waar een solide zorgcoöperatie zit die zich volledig op zichzelf vanuit een collectief van burgers heeft ontwikkeld voor iets wat wij als samenleving als een publiek goed

beschouwen: zorg. Als overheid moet je kijken hoe je deze zorgstructuur die van onderop is ontstaan, gaat steunen. Je ziet soms dat hiervoor gemeentelijk eigendom ter beschikking wordt gesteld.

AN: Wat voor problemen kunnen burgercollectieven oplossen die de overheid en de markt laten liggen?

TdM: Aan de ene kant ontstaan burgercollectieven vanuit ellende – de overheid laat het afweten – aan de andere kant ontstaan ze vanuit opportuniteit. Een voorbeeld van de eerste zijn bijvoorbeeld de zorgcoöperaties, opgericht omdat er niets meer is aan zorginfrastructuur in een dorp. Voor de Broodfondsen geldt hetzelfde verhaal: door de afschaffing van de collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen biedt de overheid zelfstandigen geen vangnet meer bij ziekte en organiseren zelfstandigen dat zelf.

Aan de andere kant staan de voedselcoöperaties zoals de Herenboeren en de energiecoöperaties. Die laatste twee ontstaan niet omdat je in de supermarkt geen biologische voeding kunt krijgen, want dat kan wel, niet omdat er geen duurzame energie te krijgen zou zijn via een commerciële partij, maar omdat mensen controle willen over die producten en diensten én omdat ze een opportuniteit zien. Bij energie is dat soms gewoon een investeringsmogelijkheid, helemaal geen domme investering ook. Bij de Herenboeren is de opportuniteit bijvoorbeeld dat er lokaal een stuk grond vrijkomt en dat er buurtbewoners zijn die dit een zinvolle investering vinden. Afgaande op het aantal nieuw opgerichte Herenboerderij – en gelijkaardige initiatieven – zijn dat er best veel.

Herenboeren zijn niet alleen ontstaan uit idealisme, maar voor een groot deel ook uit behoefte aan controle: mensen willen grip hebben op waar hun voeding vandaan komt. Maar er zijn ook heel goede (geo-)politieke redenen: hoe korter de keten hoe minder afhankelijkheid van import.

Annemarieke Nierop *Commons voor dummies*

FOTO ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Maarten Schiphorst in de koude kas van Herenboeren Duinstreek.

Coöperatie Herenboeren Duinstreek (Bergen, Noord-Holland)

Gesprek met Maarten Schiphorst, lid van het bestuur van de coöperatie

'Onze 250 leden runnen gezamenlijk de coöperatie. We hebben zo'n 20 hectaren landbouwgrond. Er zijn twee boeren in dienst en verder wordt iedereen geacht mee te werken op het land, bijvoorbeeld onkruid wieden of aardbeien planten. We hebben het werk opgedeeld in teams.

Ik ben hieraan begonnen omdat ik vind dat het anders moet en kan. Als ik deze week weer het nieuws hoor van die stal met drieduizend varkens die is afgebrand, dat kan ik niet aanzien. Dat wil ik niet meer. Met onze coöperatie verzetten we ons niet tegen de traditionele boeren, maar we zetten er een ander systeem van landbouw bedrijven naast, waarin we bewuster omgaan met dierenwelzijn en de natuur. Het gaat om meer dan alleen het voedsel dat direct van het land komt, ik doe het ook om het goede gevoel. En we hebben een heel gezellige gemeenschap. We runnen echt samen een bedrijf. Het moet zichzelf financieren, want we krijgen en willen geen subsidie; we zijn onafhankelijk. Een winst-oogmerkt hebben we niet.

Dit is ons tweede jaar. Het voorjaar was erg koud, dus we hebben nog niet zoveel aanbod nu. Gelukkig hebben we ook een koude kas. Vorig jaar was de bonenoogst mislukt, maar hadden we een grote opbrengst van kolen, aardappelen en pompoen. Zo dein je mee op de omstandigheden.

Het was een heel gedoe om de aanvraag voor de coöperatie goedgekeurd te krijgen. Het perceel ligt net buiten de gemeente Bergen, dus we hadden met de provincie te maken. Op een gegeven moment moesten we met wel 14 verschillende ambtenaren overleggen, enorm onoverzichtelijk en bureaucra-tisch. Maar het is gelukt; er is ook brede steun voor wat wij doen.

We werken natuurgedreven, onder meer met strokenteelt. Met onze komst op dit land is de bodem-kwaliteit nu al enorm verbeterd; eerst werden hier bloemen verbouwd en maïs, heel eenzijdig. De grond was zo goed als dood. Maar ons Team Monitoring ziet dat de biodiversiteit in korte tijd al zicht-baar is toegenomen.

Elk lid moet zich inkopen: € 2000 per huishouden, of € 1000 voor een eenpersoonshuishouden. Je betaalt daarnaast per week contributie, circa € 10 (alleen groenten) of € 13 (ook vlees) per 'mond' die je wilt voeden. Elke zaterdag halen de leden hun producten op. We hebben het er wel over of en hoe we de coöperatie ook toegankelijk kunnen maken voor mensen met een smalle beurs. Die toe-gankelijkheid regelen is in de praktijk best lastig. We zijn ook gewoon een onderneming. Er zijn wel leden die het lidmaatschap voor een ander betalen.'

Annemarieke Nierop *Commons voor dummys*

AN: Prachtig dat er Broodfondsen zijn natuurlijk maar mijn ideaal is toch gewoon een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen, zoals die tot 2007 bestond (de Waz).

TdM: Helemaal mee eens. Mij zul je nooit horen zeggen dat die burgercollectieven voor alles een oplossing gaan bieden. Bij Broodfondsen is dat heel duidelijk: die bieden een verzekering aan tot twee jaar vanaf ziekte. Maar mensen zijn soms wel langer dan twee jaar ziek natuurlijk. Voor hen is een Broodfonds slechts een tijdelijke oplossing. Je ziet vaak dat mensen een Broodfonds combineren met een commerciële verzekering. Je ziet ook dat heel veel mensen nog steeds niet verzekerd zijn. Ik geloof dat 80% van de zzp'ers niet verzekerd is.

De Broodfondsen verschillen qua structuur nauwelijks van de vroegere onderlinge verzekeringen die aan het begin van de negentiende eeuw bestonden. Ook de reden dat ze zijn ontstaan verschilt eigenlijk niet; ze vullen een vacuüm dat de overheid en markt laten liggen. De overheid was destijds gewoon niet sterk genoeg, had ook niet bedacht dat dat een van haar rollen was om voor werkloosheidsuitkeringen e.d. te zorgen.

AN: Op wat voor manier kunnen burgercollectieven bijdragen aan de groene welzijnseconomie?

TdM: Als we een andere economie nastreven, dan moeten we burgercollectieven ook juist binnen de economische sfeer zien. Ook de ambtenaren van Economische Zaken moeten met burgercollectieven bezig gaan. Zij moeten zich afvragen: gaan we de goederen en diensten die onze samenleving nodig heeft als overheid organiseren of gaan we kijken wat burgers zelf kunnen doen en gaan we daarin faciliteren? Er moet beleid komen dat de ruimte creëert voor burgers om het initiatief te nemen.

Sinds 2019 is er wetgeving op Europees niveau die bepaalt dat 50% van de duurzame energie in handen van de community, van de burgers, moet zijn. Maar ja, het is wetgeving op Europees niveau. Wat doe je ermee als lo-

kale overheid? Die Europese wetgeving moet op nationaal niveau nog worden geïmplementeerd en gefaciliteerd.

AN: Zijn het vooral de hoogopgeleide, mondige burgers die meedoen aan burgercollectieven?

TdM: We hebben ooit eens onderzoek gedaan naar de Broodfondsen, en daarbij viel dat nog wel mee, maar er zit wel een bias in. We moeten dat weer eens onderzoeken.

AN: Maakt het uit als een burgercollectief vooral uit welvarende en hoogopgeleide burgers bestaat?

TdM: De belangen van burgers die niet meedoen kunnen ook ingebracht worden door een lokale overheid die in het burgercollectief participeert, bijvoorbeeld in een energiecoöperatie, en die op die manier een oogje in het zeil houdt of het publieke belang goed behartigd wordt. Zoals de welvaartsstaat nu in elkaar zit, hebben de zwaksten in de samenleving in elk geval niet het meeste baat bij de overheidsvoorzieningen, terwijl zij deze het hardste nodig hebben. Bij die burgercollectieven is er evenmin een garantie dat dat gaat gebeuren. Maar het overlaten aan de markt geeft evenmin die garantie. Energiecoöperaties konden tijdens de energiecrisis profiteren van de eigen productie en beperktere afhankelijkheid van de wereldmarkt voor energie. Als je niet bij zo'n zelfvoorzienende coöperatie zit, en afhankelijk bent van een commerciële leverancier, dan heb je helemaal geen keuze.

Maar de vraag is ook: hoe krijg je mensen het snelste mee in de duurzaamheidstransitie? Ik ben ervan overtuigd dat dat voor een groot deel toch zal moeten door het alternatief op lokaal niveau zichtbaar te maken. We moeten echt omschakelen naar een haalbaar alternatief. En haalbaar gaat zeker niet alleen over financiën, maar gaat ook over toegankelijkheid.

Sommige mensen sluiten zich aan bij een burgercollectief omdat ze dan controle hebben. Mensen die aan de onderkant van de sa-

Annemarieke Nierop *Commons voor dummies*

menleving zitten hebben vaak over niets meer controle, maar kunnen wel juist door dit soort lokale initiatieven dichter bij bepaalde heel essentiële voorzieningen komen te staan. Ze kunnen weer controle krijgen, letterlijk zicht krijgen op lokale voorzieningen.

AN: Maar is het niet zo dat mensen aan de onderkant vaak aan het overleven zijn en helemaal geen tijd en mentale ruimte hebben in hun leven om aan een burgercollectief mee te doen?

TdM: Het lijkt nu alsof je bij zo'n burgercollectief voortdurend aan het vergaderen bent, maar dat hoeft helemaal niet zo te zijn. In sommige sectoren, zoals energie, wordt veel interactie tussen leden en collectief via technologie gereguleerd, dat scheelt. Er zijn

Burgercollectieven zijn geen vorm van burgerparticipatie, zij zijn een vorm van sociaal ondernemen

ook mooie voorbeelden uit bijvoorbeeld de schoonmaaksector waar mensen zonder opleiding samen hun werknemerscoöperatie runnen en daar veel voldoening voor terugkrijgen.

AN: Hoe kunnen we burgercollectieven steunen?

TdM: Het is belangrijk dat burgercollectieven juridisch erkend worden als sociale ondernemingen. Coöperatieve sociale ondernemingen zijn in veel Europese landen, maar niet in Nederland, een erkende vorm van sociale onderneming.

Op dit moment ligt er een ontwerp van de BvM – de maatschappelijke BV. Een wetsvoorstel hiervoor gaat in de loop van 2023 naar de Tweede Kamer. Dat is prachtig voor die sociale ondernemingen in de bv-vorm, maar het is een ramp voor al die andere sociale initiatieven. Want dit zal de mogelijkheid om bijvoorbeeld financiering te ontvangen zonder zo'n label bemoeilijken. Voor lokale gemeenschappen ligt het niet voor de hand dat de bv-vorm de geschikte governance-vorm is. Er zijn meer mogelijkheden dan dat.

AN: Wat dan wel?

TdM: Er zijn genoeg landen in Europa die een degelijk juridisch kader hebben voor sociale ondernemingen dat alle governance-vormen erkent. In België is de wetgeving compleet omgekeerd van Nederland, daar heb je een heel strak gedefinieerde coöperatieve wetgeving, waar ook allerlei normen en waarden in verwerkt zijn. Als je in België een sociale onderneming wil zijn dan moet je een coöperatieve vorm kiezen. Dat gaat wel weer heel ver. Er moet ook ruimte zijn voor de sociale ondernemingen die de bv-vorm kiezen. Als een sociale onderneming geen zin heeft om een coöperatie te zijn, en wel in staat is kapitaal via een andere manier dan via burgers binnen te krijgen, dan is dat prima. Van mij mag Tony's Chocolonely een bv zijn. Daar heb ik geen enkel probleem mee. Mogelijk krijg je andere resultaten als je een andere vorm van governance kiest, maar die keuze moet er zijn.

Maar wanneer het gaat over publieke dienstverlening van heel basale goederen waarbij burgers betrokken zijn en waarbij er regels zijn vastgelegd bijvoorbeeld over winstdeling, dan is een coöperatieve vorm beter. En als een energiecoöperatie zegt: nee wij zijn er voor de winst, nou dan kiezen ze maar geen sociale ondernemingsvorm.

Noot

1 Zie voor meer informatie de

inaugurale rede van Tine de Moor aan de EUR, *Shakeholder Society? Social enterprises, citi-*

zens and collective action in the community economy.

De kwetsbare overheid

De weg naar een groene welzijnseconomie begint met het eerlijk erkennen van de kwetsbaarheid van het huidige openbaar bestuur en het organiseren van het herstel daarvan. Het bestuurlijk onvermogen om de uitdagingen van deze eeuw ferm in de ogen te kijken en daarnaar te handelen heeft tot een vertrouwensbreuk tussen burger en overheid geleid, met een steeds slechter functionerende democratie tot gevolg.

BERNARD TER HAAR

Voormalig topambtenaar, adviseur en bestuurder

Waarom praat iedereen tegenwoordig over brede welvaart? Hebben we met elkaar het licht gezien dat welzijn meer is dan alleen maar economische groei? Of groeit bewust of onbewust het besef dat in ons land het welzijn langzaam maar zeker aan het wegzakken is, en zoeken we in het begrip 'brede welvaart' een houvast om de trend transparant te krijgen, om hem hopelijk daarna ook te kunnen keren?

Er is voldoende aanleiding om van het laatste uit te gaan. Het CBS publiceert nu al enkele jaren de Monitor Brede Welvaart, maar laat daarmee vooral zien hoe ingewikkeld het is om een werkelijk inzicht te verschaffen. Wat de Monitor onvoldoende laat zien zijn de wooncrisis, de maatschappelijke effecten van de Covid-pandemie en de dreiging van een volgende pandemie, de overbelasting van de fysieke leefomgeving, het totaal vastgelopen zijn van de agrarische sector, de verschraling van ongeveer alle publieke diensten, de toegenomen kansenongelijkheid in het onderwijs en in de werkomstandigheden, de autocrati-

sche tendensen op het wereldtoneel. Er zijn dus meer dan genoeg redenen om zorgen te hebben over de ontwikkeling van het welzijn in Nederland.

Langetermijnbeleid

Naast de roep om meer aandacht voor de brede welvaart wordt ook de roep om langetermijnbeleid steeds sterker. Om weer naar het CBS te verwijzen: de Monitor stelt in de trendanalyse de ontwikkeling van het menselijk kapitaal, het natuurlijk kapitaal, het economisch kapitaal en het sociaal kapitaal centraal. Kapitaalvermogen ontwikkelt zich geleidelijk, dus logisch dat er langetermijnbeleid voor nodig is om die kapitaalontwikkelingen de goede kant uit te leiden. Maar ook zonder de achterliggende gedachte van de brede welvaart is de roep om een langetermijnaanpak wel te begrijpen. Die heeft namelijk de afgelopen decennia volledig ontbroken, en steeds duidelijker valt het bestuurlijk onvermogen op om op de lange termijn te kunnen sturen.

Bernard ter Haar *De kwetsbare overheid*

Het politieke bedrijf laat zich vooral kennen door zijn incidentalisme. Extreem kortetermijnoplossingen die reageren op incidenten voeren de boventoon. Van de weeromstuit zijn allerlei denktanks, adviesraden, wetenschappelijke bureaus en ad-hoc commissies begonnen na te denken over de uitdagingen voor de lange termijn van Nederland en het bijbehorende beleid. *Samen onze toekomst in handen nemen* is in dat kader de aftrap van de wetenschappelijke bureaus van GroenLinks en PvdA.

2050 als stip op de horizon

Om ergens op de horizon een stip te kunnen plaatsen wordt vaak 2050 uitgekozen, op de helft van deze eeuw met zijn unieke uitdagingen. Ik heb zelf het Expertteam Energiesysteem 2050 mogen voorzitten, dat een beschrijving moest geven van één van deze uitdagingen, namelijk het organiseren van de klimaatneutraliteit van het energiesysteem in de eerste helft van deze eeuw.

Het Expertteam heeft in zijn verhaal gekozen voor een positieve boodschap. We moeten niet blijven hangen in de somberheid van negatieve trends, maar beseffen dat we systemen moeten verbouwen tot nieuwe en aantrekkelijke bouwwerken. Dat kan, zeker voor het energiesysteem. Het fossielvrije energiesysteem is comfortabel, schoner, stiller en wellicht goedkoper dan het huidige systeem. Maar de verbouwing zal een intensief proces zijn, waarbij de rechtvaardige inrichting van dat proces een essentiële voorwaarde is, minstens zo belangrijk als robuustheid en duurzaamheid.

Robuust, duurzaam en rechtvaardig

Robuust, duurzaam en rechtvaardig zijn sleutelbegrippen die in elk langetermijnbeleid gehanteerd kunnen worden. Het zijn ook sleutelbegrippen in de welzijnseconomie van 2050. Maar wat is een welzijnseconomie eigenlijk? Welzijn is duidelijk iets anders dan zo veel mo-

gelijk consumeren. Ik denk dat de omschrijving die er dicht bij komt is: welzijn is voor alles en iedereen de kans op een betekenisvol leven. Dus in elk geval geen levens die kapot gaan aan onderdrukking, armoede, stress of verwaarlozing. En dan gaat het niet alleen om menselijk, maar ook om dierlijk leven en het overige leven in de natuur.

Dat elk mens behoefte heeft aan een betekenisvol leven is wel een belangrijk gegeven in de balans tussen menselijke autonomie en de welzijnsborging, die in de publieke systemen

Welzijn is duidelijk iets anders dan zo veel mogelijk consumeren

vorm heeft gekregen. Mensen willen kunnen groeien en bloeien, en ook kunnen vechten om iets tot stand te kunnen brengen. Dat moet tot uitdrukking kunnen komen in het functioneren van de economie.

Wat het begrip 'economie' is in de 'welzijnseconomie' is misschien ook wel nieuw. Ik probeer een definitie: de economie is het systeem dat idealiter verstandige keuzes begeleidt om met de inzet van schaarse kapitaalmiddelen tot een gezonde dynamiek van de samenleving te komen. Schaarste leidt onafwendbaar tot verdelingsvraagstukken, dus het gaat mede om keuzes in de verdeling. Hoe verstandige keuzes moeten worden gemaakt is het onderwerp van de traditionele economische wetenschap, die erg gefocust is op financiële stromen, en te weinig het onderwerp van een breed maatschappelijke wetenschap, die zich zoals hierboven gesteld richt op de gezonde dynamiek van de samenleving.

Veel economen denken dat een gezonde economie niet zonder groei kan. Dat verdelen gemakkelijker is bij groei, is logisch, maar de

Bernard ter Haar *De kwetsbare overheid*

uitdaging voor de komende decennia is vooral om tot een gezonde dynamiek te komen zonder groei van gebruik van materialen, grondstoffen en ander natuurlijk kapitaal.

Groei en verschraling

Dit is allemaal wel heel abstract. Het is veel eenvoudiger om te zeggen dat we in 2050 huisvesting voor iedereen geregeld willen hebben, een passende opleiding voor iedereen, menswaardig werk, geen financiële stress, een goede gezondheidszorg, een veilige leefomgeving, een gezonde natuur en een mondiale samenleving die past binnen de grenzen van wat onze planeet te bieden heeft. Dat valt allemaal inderdaad onder een betekenisvol leven voor alles en iedereen.

Als dat de komende dertig jaar geregeld moet worden, is het ook passend om eens te kijken wat er op al deze terreinen in de afgelopen vijfenzeventig jaar is gedaan en bereikt. Na de Tweede Wereldoorlog hebben we in Nederland een indrukwekkende verzorgingsstaat opgebouwd. En deze hebben we in de eerste decennia van deze eeuw weer aanzienlijk laten verschrallen. Dat heeft alles te maken met het functioneren en het uitoefenen van het gezag van de overheid. Daarin zijn zeker niet alleen maar verstandige keuzes gemaakt.

Er is veel ongemak bij de keuze aan het einde van de vorige eeuw om de overheid veel bedrijfsmatiger te laten opereren, maar dat was wel een reactie op een steeds stroever draaiende bureaucratische uitvoering die veel geld kostte en steeds minder opleverde. Die bedrijfsmatigheid heeft alleen ook weinig opgeleverd. De kloof tussen beleid en uitvoering is steeds groter geworden, de herkenbaarheid van de overheid als regisseur van de maatschappelijke toekomst steeds minder en daarmee is ook het vertrouwen in en het gezag van de overheid geslonken. Ondertussen leverde de markt van alles en nog wat, maar met geen enkel oog voor de kwetsbaarheid van veel mensen met minder persoonlijk en sociaal kapitaal.

Overheid

Gelet op de situatie waarin de overheid is beland, is het erg kort door de bocht om voor de route naar de welzijnseconomie van 2050 naar de overheid te verwijzen als de grote verantwoordelijke voor de sturing en de regie. Natuurlijk moet de overheid een belangrijke rol hebben. En zeker kunnen we wereldwijd zien dat het maatschappelijke welzijn in alle landen sterk afhankelijk is van de kwaliteit van het openbaar bestuur. Maar die kwaliteit is juist zo kwetsbaar geworden.

Het bestuurlijk onvermogen om de uitdagingen van deze eeuw ferm in de ogen te kijken en ernaar te handelen heeft tot een vertrouwensbreuk tussen burger en overheid geleid, met een steeds slechter functionerende democratie tot gevolg. Dat geldt niet alleen voor Nederland, het geldt voor alle landen die juist de vorige eeuw zo succesvol zijn geweest.

De route naar een aantrekkelijke welzijns-economie kan dus niet anders beginnen dan bij het eerlijk erkennen van de kwetsbaarheid van het huidige openbaar bestuur en het organiseren van het herstel daarvan. Enerzijds betekent dat een zoektocht naar nieuwe vormen van democratie, anderzijds betekent dat het herstel van het gezag van de overheid.

Veel om voor te vechten

Een goed functionerende welzijnseconomie in 2050 is een aantrekkelijk perspectief. En het is goed om zo'n perspectief voor ogen te hebben, dat robuust, duurzaam en rechtvaardig is. Maar dan moeten er de komende decennia nog wel heel veel problemen overwonnen worden. De vergrijzing van Nederland, en trouwens van heel de EU, zal een groot beslag leggen op de publieke middelen en kan gemakkelijk leiden tot een verdere verschraling van de publieke diensten. Terwijl beter onderwijs en een betere sociale ondersteuning essentieel zijn. De arbeidsmarkt zal schreeuwen

Bernard ter Haar *De kwetsbare overheid*

om meer menskracht, en zal die vooral uit het verre buitenland moeten halen, met alle sociale effecten van dien. De agrarische sector zal in balans gebracht moeten worden met de fysieke mogelijkheden en beperkingen van Nederland. De energie slurpende industrie zal zich moeten conformeren aan een fossielvrije samenleving. De hele samenleving zal een nieuwe balans moeten vinden in digitale en

menselijke verbinding. Klimaatrampen moeten worden overwonnen, en Nederland moet zich herinrichten om op dat vlak aan robuustheid te winnen.

Dat worden de gevechten van de komende decennia, en laten we meteen maar beseffen: die gevechten zijn echt niet allemaal voorbij in 2050. Het is best een smal pad op weg naar de gezonde welzijnseconomie van 2050.

Zonder echte prijzen geen duurzame economie

Zolang we geen idee hebben van de sociale kosten en milieu-kosten van de goederen en diensten die we gebruiken, blijft een duurzame economie bij wensdenken. Duurzaam geproduceerde producten kunnen dan nooit concurreren op de markt. Op de korte termijn is allereerst transparantie over de echte prijzen noodzakelijk. Daarna pas zullen mensen wellicht bereid zijn meer te betalen voor duurzame producten en kan de overheid maatregelen invoeren zoals beprijzing van niet-duurzame productiemethoden.

MICHEL SCHOLTE & WERNER SCHOUTEN

Michel Scholte is directeur en mede-oprichter van True Price, Werner Schouten is directeur van de Impact Economy Foundation

De verduurzaming van onze economie komt maar moeizaam van de grond. Dat komt doordat duurzame producten en diensten vaak duurder zijn om te produceren dan minder duurzame alternatieven. En dat komt weer doordat bij niet-duurzame productie de prijs voor milieuvervuiling, klimaatverandering en onderbetaling van werknemers elders in de wereld niet hoeft te worden meegenomen.

Toch komen er steeds meer impactondernemingen die een duurzame economie als doel hebben – denk aan Fairphone, Seepje, Lightyear, Tony's Chocolonely. En er zijn ook steeds meer grote ondernemingen die hun bedrijfsmodel proberen aan te passen, zelfs als dit ten koste gaat van winst op korte termijn. Zo stapte ABP uit Shell, BP en Total Energies,

terwijl deze bedrijven recordwinsten maakten. Maar het blijft bij veranderingen in de marge.

Een omslag naar een duurzame economie zal er alleen komen als consumenten de echte prijs van producten en diensten gaan betalen, inclusief de herstellkosten voor vervuiling en uitbuiting – zoals ernstige onderbetaling of gedwongen arbeid. Een spijkerbroek uit India of Bangladesh kost dan geen € 70 maar € 103. Een kilo bananen kost geen € 1,99 maar € 2,35. En een vliegticket naar Portugal geen € 115 maar € 246.

Transparantie over die 'echte' prijzen is een eerste stap op de weg naar een duurzame economie. In dit artikel pleiten we ervoor dat de overheid deze transparantie afdwingt. Dat

Michel Scholte & Werner Schouten *Zonder echte prijzen geen duurzame economie*

is een noodzakelijke voorwaarde om te transformeren van een primair financieel gedreven economie naar een economie die leidt tot brede welvaart voor iedereen.

Vervuiling en uitbuiting als verdienmodel

Voor bedrijven is het momenteel voordeliger om te vervuilen en arbeidskrachten uit te buiten dan te investeren in fundamenteel duurzamere producten of diensten. De kosten van klimaatverandering, milieuvervuiling, onwaardige banen, mensenrechtenschendingen en gezondheidsschade worden nauwelijks meegerekend bij de productiekosten van een product of dienst. Geen prijssticker in de Action, de Gamma of op Bol.com laat de werkelijke prijs zien van een product.

Bedrijven die wel afrekenen voor deze kosten, prijzen zichzelf uit het schap. Het eerlijke verhaal is dat wereldwijd geen van de industrieën winstgevend zou zijn als ze zouden afrekenen voor alleen al de \$ 7,3 biljoen aan klimaatschade, water- en landgebruik, luchtvervuiling en afval. Voor de voedingsindustrie is berekend dat de wereldwijde kosten aan natuur, samenleving en gezondheid 200% van de voedselomzet bedraagt.¹

Nederland is een vlees-, gas- en olieland en de Nederlandse economie is verantwoordelijk voor bijna € 40 mrd aan alleen al schade aan de biodiversiteit. Dat komt overeenkomt met ongeveer 5% van ons bbp. Olie- en gasbedrijven behalen in deze tijd van energiearmoede en klimaatcrisis recordwinsten.

Maar niet alleen de prijs voor vervuiling die niet betaald hoeft te worden maakt dat vervuilend produceren financieel voordeliger is dan duurzaam produceren, industrieën die veel bijdragen aan klimaatverandering of milieuvervuiling ontvangen jaarlijks ook nog eens duizenden miljarden aan subsidies, belastingvoordelen en staatssteun. De Belastingdienst biedt in sommige jaren tot wel € 30 mrd voordeel voor de winning en het gebruik van kolen, gas en olie.² Bedrijven die investeren in

duurzaamheid en deze voordelen niet ontvangen, betalen relatief meer belasting, waardoor ze hogere prijzen moeten rekenen en lagere rendementen bieden aan investeerders.

Duurzaamheidsbeleid is contra-productief

Wat ook niet helpt, is dat het beleid om onze landbouw en industrie te verduurzamen over het algemeen als uitgangspunt heeft om de concurrentiepositie van de bestaande industrieën niet te ondermijnen. Met betrekking tot het klimaat- en energieakkoord concludeerde TNO in een recent rapport dat de gevestigde bedrijfsbelangen centraal staan. Voor het (geplande) landbouwakkoord dreigt nu hetzelfde te gebeuren. Ingezet wordt op investeringen van tientallen miljarden voor relatief kleine aanpassingen op deelgebieden: de reductie van CO₂-uitstoot van fabrieken of de stikstofreductie van veehouderij.

Maar is klimaatneutraal staal duurzaam als bij de productie daarvan biodiversiteit wordt vernietigd? Of zijn elektrische SUV's die de toch al schaarse grondstoffen exorbitant uitputten en zorgen voor biodiversiteitsverlies duurzaam? En wat te denken van 'één ster beter leven' varkensvlees dat het grootschalige lijden van miljoenen dieren en de daarbij behorende natuur- en gezondheidsschade in stand houdt? Is iets doen beter dan niets doen?

Het wrange is dat grotere stappen richting verduurzaming geblokkeerd kunnen worden, omdat bedrijven met vervuilende en uitbuitende producten zeggen al te werken aan verduurzaming. Veelal staan de positieve claims in geen verhouding tot de negatieve impact en is er sprake van greenwashing. Ook wrang: bedrijven die wel verder willen gaan dan het minimale beleid kunnen zich minder makkelijk onderscheiden, omdat alle bedrijven kunnen claimen dat ze verduurzamen en het lastiger is om echte voorlopers te onderscheiden.

Koffie voor onderweg.

Welke kies jij?

		True Price
Ristretto	1.75	1.81
Espresso	1.75	1.81
Dubbele espresso	2.25	2.33
Espresso macchiato	2.00	2.10
Espresso macchiato havermelk	2.00	2.07
Koffie	2.00	2.08
Flat white	2.25	2.46
Flat white havermelk	2.25	2.37
Koffie verkeerd	2.25	2.61
Koffie verkeerd havermelk	2.25	2.36
Cappuccino	2.00	2.28
Cappuccino havermelk	2.00	2.11
Cappuccino extra sterk	2.25	2.53
Cappuccino extra sterk havermelk	2.25	2.38
Thee	2.00	

True Price.

Met dit extra bodje steunen wij samen met Rainforest Alliance projecten om de koffieboeren te verbeteren. Bestel de echte prijs en maak samen een verschil voor meer van alles.

Sinds april 2023 experimenteert Albert Heijn op drie vestigingen van AH to go met het vermelden van 'echte' prijzen.

Michel Scholte & Werner Schouten *Zonder echte prijzen geen duurzame economie*

Echte prijzen als oplossing

De echte prijs van een product is de winkel-prijs inclusief de onbetaalde sociale kosten en milieukosten. De methodologie die gebruikt wordt om echte prijzen te berekenen is nog niet perfect of gestandaardiseerd, maar organisaties zijn al jaren bezig met praktische toepassingen. True Price werkt met partners aan de mondiale open source, de True Price Standaard.³ Voor voedsel doet ze dit onder andere samen met Wageningen Universiteit, Rabobank en ABN AMRO.

Het berekenen van een echte prijs wordt gedaan door de complete waardeketen van een product uit te tekenen, afwijkingen van mens-, klimaat-, en natuurrechten in kaart te brengen en kosten voor eventuele afwijkingen te remediëren of regenereren, in lijn met de Guiding Principles for Business and Human Rights. Zo wordt er voor bananen uit de Dominicaanse Republiek gekeken hoeveel een plantageme-dewerker verdient en wat deze nodig heeft om een gezin te onderhouden. Eventuele onderbetaling wordt dan bij de kostprijs van de banaan opgeteld. En met watermetingen wordt vastgesteld of er gifstoffen in het oppervlaktewater komen vanuit de plantage. Er wordt vervolgens bekeken wat het kost om dit water te zuiveren.

In Nederland zijn er wel al boeren, producenten, verwerkers, groothandels, winkels, cafés, restaurants en supermarkten met echte prijzen bezig. Zo startte de supermarkt De Aanzet in Amsterdam met het aanbieden van producten met echte prijzen. Klanten betalen hier standaard de echte prijs voor de producten die ze kopen. De opbrengst wordt gebruikt als investering om de productieketens te verduurzamen. Er zijn al meer dan 100.000 transacties geweest. MVO Nederland werkt met meer dan dertig MKB bedrijven aan True Pricing in de koffieketen – denk aan bedrijven als Moyee en Wakuli – en schaal dit op naar andere ketens.

De steun onder de bevolking om de echte prijs in de producten en diensten terug te laten komen, is groot. Onderzoek laat zien

dat het merendeel van de Nederlanders hier voor is, mits de boeren een eerlijke prijs krijgen voor hun producten en groenten en fruit goedkoper worden.⁴

In het klimaat- en energie-akkoord staan de gevestigde bedrijfsbelangen centraal

Ook de overheid erkent de noodzaak voor echte prijzen. Met het investeringsprogramma Topsectoren van het ministerie van Economische Zaken wordt de mondiale True Price Standaard ondersteund en binnen het ministerie van Landbouw is 'true pricing' omarmd als instrument voor verduurzaming van het voedselsysteem, met onder andere een Experimenteel Programma. Hierin krijgen MKB-bedrijven en onderwijsinstellingen de mogelijkheid om echte prijzen in de praktijk te brengen. Ook toezichthouder ACM stelt dat het 'voor gangbare producten belangrijk is dat de gevolgen van de productie op het milieu in de prijs worden verwerkt, zodat consumenten de "echte prijs" betalen.'⁵

De overheid en echte prijzen

Om in Nederland werk te maken van echte prijzen, is een overgangspad nodig. In één keer overstappen op een economie waarin de echte prijzen worden gerekend zal vanwege de transitiekosten niet gaan – in Nederland en zeker ook elders in de wereld zal de koopkracht voor miljarden mensen dan onaanvaardbaar sterk terugvallen. Er zijn drie fases waarin de overgang naar true pricing zich kan voltrekken: 1) transparantie over echte prijzen realiseren, 2) als markspelers (vrijwillig) meer gaan betalen om de echte prijs af te rekenen en 3) door verrekening.

Michel Scholte & Werner Schouten *Zonder echte prijzen geen duurzame economie*

De eerste fase — informatie over echte prijzen — leidt tot meer inzicht bij consumenten over hoe duurzaam een product is. Aanbieders kunnen deze informatie gebruiken om producten en diensten te produceren tegen een zo laag mogelijke echte prijs. Dit betekent onder andere minder CO₂-uitstoot, minder watervervuiling en minder arbeidsongevallen.

De tweede fase maakt het mogelijk om vrijwillige remediëringsmarkten te creëren. Een remediëringsmarkt bestaat uit vraag aan aanbod naar oplossingen om sociale kosten en milieukosten te herstellen, te compenseren, te voorkomen en/of te beboeten. Denk aan het zuiveren van water, herstellen van land, een monitorings- en remediesysteem voor vormen van arbeidsuitbuiting of compensatie voor onderbetaling.

In een remediëringsmarkt betalen markspelers de waarde van de resterende externe kosten. Deze middelen kunnen gebruikt worden voor verduurzaming. In het geval van broeikasgasemissies kunnen deze maatregelen de vorm aannemen van herbebossing of directe opvang van CO₂ op grote schaal.

De derde fase creëert een gelijk speelveld, via verrekening. Hier wordt de hele economie gestimuleerd om te transformeren naar een duurzamere economie, vooral door overheidsmaatregelen. Overheden kunnen de markt veranderen door (slimme, budget-neutrale) prikkels te introduceren zoals CO₂-beprijzing, beprijzing van biodiversiteitsafbraak en beprijzing van andere maatschappelijke kosten. De stimulansen worden hier voor alle marktpartijen toegepast, waardoor een gelijk speelveld voor duurzaamheid wordt gecreëerd. Hoeveel extra stimulansen van de overheid hierbij nodig zijn, hangt af van de kracht van de in fase 1 en 2 gecreëerde marktprikkels.

Zijn echte prijzen betaalbaar?

Critici claimen dat echte prijzen voedsel en andere basisproducten onaanvaardbaar veel

duurder maken. In de eerste fase draagt true pricing bij aan transparantie en helpt consumenten op die manier om een duurzame keuze te kunnen maken. De prijzen zelf veranderen nog niet. Ook als alleen de echte prijs zichtbaar is, maar niet afgerekend hoeft te worden, is transparantie over de echte prijs een essentiële stap naar een duurzame economie.

Dan maar geen sperzieboontjes in de winter, maar winterpeen en pompoen

Een grote groep winkelbezoekers wil en kan echter wel (vrijwillig) de echte prijs betalen. Uiteindelijk moet het bedrag dat zij meer betalen voor hun producten dan wel ook daadwerkelijk besteed worden aan bijvoorbeeld het weer schoon maken van vervuild water, of een beter inkomen van een boer. Hiervoor zijn openheid, traceerbaarheid en effectiviteit van belang. Op termijn kan hiervoor gebruikgemaakt worden van bestaande boekhoudcontroles.

Als in deze tweede fase producten voor het eerste levensonderhoud voor nog meer mensen te duur worden, is beleid nodig om deze lagere inkomensgroepen te ontzien en te compenseren. Voeding, woningen, energie, zorg, onderwijs en mobiliteit moet betaalbaarder worden gemaakt, door beleid. Tegelijkertijd zullen door 'true pricing' meer mensen een leefbaar loon krijgen wat betekent dat meer mensen een voldoende inkomen zullen hebben voor onderdak, voedsel en andere primaire behoeften voor het huishouden.

Een inschatting van de Sociaal Economische Raad laat zien dat er nu ten minste zo'n 220.000 werkende armen in Nederland zijn. Dit is een conservatieve schatting en van voor de gestegen energieprijzen en inflatie. Hier

Michel Scholte & Werner Schouten *Zonder echte prijzen geen duurzame economie*

komt nog een derde van de boeren bij, die minder dan het minimumloon verdienen.⁶

Daarnaast zijn er honderdduizenden migratiemedewerkers, waarvan een deel blootgesteld is aan fysieke belasting, gevaarlijk werk, gevaarlijke stoffen en psychosociale arbeidsbelasting.⁷ Met een leefbaar loon en leefbaar inkomen zijn deze personen minder afhankelijk van kunstmatig laaggeprijsde producten, waar nog armere mensen hier en elders de rekening voor betalen.

Het is trouwens een misverstand dat een duurzamer winkelmandje per se duurder moet zijn. Bijvoorbeeld plantaardige alternatieven voor vlees zijn gemiddeld genomen al minder duur dan dierlijk vlees.⁸ En consumenten worden met true pricing niet per definitie gestimuleerd om meer uit te geven, maar om andere keuzes te maken. Dan dus maar geen sperzieboontjes in de winter, maar winterpeen en pompoen.

True pricing is simpelweg het eerlijkste: de belastingbetaler, de allerarmsten ter wereld en toekomstige generaties betalen nu het grootste deel van de rekening van de huidige vervuiling en uitbuiting, terwijl deze groepen een relatief kleinere voetprint hebben. Met andere woorden: de echte prijs wordt al betaald, alleen dan door meest kwetsbaren. Als de echte prijs betaald wordt voor de grotere auto's, huizen, luxe spullen, verdere vakanties – komt de rekening daar te liggen waar deze thuishoort.

Tot slot is het voorkomen van schade goedkoper dan het achteraf herstellen hiervan. Elke dag dat we wachten met het betalen van de externe kosten, groeit de totale rekening. Intussen kunnen we al wel zelf actie ondernemen. Kom eens langs bij supermarkt De Aanzet in Amsterdam en koop een brood met een echte prijs. Zonder echte prijzen geen duurzame economie!

Noten

- 1 UNFSS (2021). The True Cost and True Price of Food.
- 2 Metten, A. (2023). Belastingvoordelen voor fossiele brandstoffen nóg veel groter. Mejudice 23 maart 2023.
- 3 Zie trueprice.org voor de True Price Standaard.
- 4 TAPPC (2019). Meerderheid Nederlanders kiest voor eerlijke vleesprijs met opbrengst voor boeren en voor goedkopere groenten en fruit; AD

- (2019). Meer betalen voor vlees? Prima, als groenten dan goedkoper worden, 3 november 2019.
- 5 ACM (2022). Brief aan minister van LNV over Agro-Nutri Monitor 2022.
- 6 Rekenkamer 2019. <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2019/05/15/een-op-drie-boeren-heeft-minder-dan-minimumloon>
- 7 Arbeidsinspectie 2021 <https://www.nlarbeidsinspectie.nl/binaries/nlarbeidsinspectie/>

- documenten/rapporten/2021/01/14/rapporten-overwerken-tijdens-de-coronapandemie/Rapport+arbeidsmigranten.pdf ; en 'Inspectie SZW. (2019, 7 oktober). Staat van eerlijk werk 2019. 'risico's aan de onderkant van de arbeidsmarkt'.
- 8 Proveg (2022). Vleesvervangers nu goedkoper dan vlees, dankzij inflatie.

Wie gaat het betalen?

Vergezichten over een groene welzijnseconomie zijn mooi maar worden alleen werkelijkheid als deze financieel ook haalbaar zijn. Die financiering hoeft geen probleem te zijn, mits de dure lessen van het tekortfetisjisme uit de tijd van de eurocrisis geleerd zijn en ook de centrale bank bij tegenwind overheidsuitgaven mogelijk blijft maken.

RENS VAN TILBURG

Directeur Sustainable Finance Lab aan de Universiteit Utrecht

De wetenschappelijk bureaus van de PvdA en GroenLinks 'gaan vol voor een groene welzijnseconomie'. Dat is de hoofdboodschap van het stuk *Samen onze toekomst in handen nemen*. Beide partijen verklaren dat in het huidige tijdsgewricht arbeid en natuur, links en groen, onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, omdat: 'als we de klimaat- en biodiversiteitscrisis niet op een daadkrachtige en rechtvaardige manier bestrijden, dit de bestaanszekerheid van veel mensen op het spel zet en de ongelijkheid verder zal doen toenemen'. Over de doelen zijn beide partijen het dus eens. Mooi, dan kunnen we het gaan hebben over de middelen.

Daarover is in het stuk zelf weinig te vinden. De woorden schatkist of overheidsbegroting komen er niet in voor. Het dunne stuk is dan ook vooral bedoeld om richting te geven aan het 'waarom' en 'wat' van de samenwerking. Een startschot dus om in een breder verband het 'hoe' verder uit te werken.

Maar toch, aan 'een rechtvaardige duurzaamheidstransitie en de garantie voor iedereen op een vrij, waardig en zeker bestaan' hangt natuurlijk wel een prijskaartje. Om de Parijse klimaatdoelen te behalen moeten al-

leen al in Europa de jaarlijkse klimaatinvesteringen met meer dan € 500 mrd omhoog.

Dat hoeft lang niet allemaal ten koste te gaan van de overheidsbegroting. CO₂-heffingen leveren juist geld op en zetten aan tot private investeringen. De door economen zo begeerde CO₂-heffingen zullen echter maar in beperkte mate hun werk kunnen doen. Juist vanwege de eis van rechtvaardigheid. Terecht stellen de economische theorieboeken dat de lage inkomens meer dan gecompenseerd kunnen worden voor de stijging van prijzen door deze heffingen. In Europa stoot de rijkste 10% van de bevolking jaarlijks per persoon bijna 30 ton CO₂ uit, tegenover 10 ton voor de volgende 40% en slechts 5 ton uitstoot per persoon voor de 50% laagste inkomens.¹

Helaas is de praktijk dat een piepend en krakende Belastingdienst deze compensatie niet lijkt te kunnen organiseren. Daarbij blijkt het een politiek lastig te verkopen verhaal: mensen zien de extra kosten direct op de kas-sabon, de bijkomende lagere lasten zijn veel minder zichtbaar. Politici zetten daarom liever subsidies in, getuige het Klimaatfonds van € 35 mrd van het kabinet Rutte IV.

Rens van Tilburg *Wie gaat het betalen?*

De komende jaren moet ook een dure draai gemaakt worden van een doelmatig naar een rechtvaardig klimaatbeleid. Tot op heden was de kunst om met zo min mogelijk publiek geld zoveel mogelijk private klimaatuitgaven uit te lokken. Dan werken beperkte subsidies voor hogere inkomens het beste, zoals de Tesla-subsidie om elektrisch rijden te bevorderen en woningisolatiesubsidies. Het probleem is dat deze instrumenten de minst vermogenden niet bereiken, die hebben immers geen privaat kapitaal om het publieke kapitaal te matchen.

Een rechtvaardig klimaatbeleid begint bij het financieren van de transitie voor de laagste inkomens

Het zijn echter wel deze laagste inkomens die in de tochtigste huizen wonen, zonder zonnepanelen en wiens dieseltje fors duurder wordt. Een rechtvaardig klimaatbeleid begint juist bij het financieren van hun transitie. Dat is noodzakelijk om draagvlak voor de energietransitie te behouden, maar is ook aanzienlijk kostbaarder omdat de overheid veel meer zal moeten voorschieten. Kosten die overigens toch ooit eens gemaakt zullen moeten worden.²

En dan hebben we het nog niet over alle extra uitgaven die de komende jaren nodig zijn om Nederland en Europa productief te houden, met een eigen industrie, voldoende defensie en in staat de stijgende zorgkosten vanwege de vergrijzing te dragen.

De wens tot een groene welzijnseconomie zal daarom niet voldoende zijn. Nodig is ook budget. Dat de PvdA en GroenLinks bereid zijn de daarvoor benodigde stappen te nemen is

niet vanzelfsprekend. Want de vorige keer dat het erom spande, tijdens de eurocrisis, traptten beiden hard op de begrotingsrem. Zo een toch al sterk afkoelende economie nog verder in het slop draaiend, met alle rampzalige gevolgen van dien voor de duurzaamheidstransitie en het bestaan voor velen in Nederland en in de rest van Europa.

De PvdA deed dat als coalitiepartner in Rutte II, als beheerder van de schatkist en zelfs als voorzitter van de eurogroep in de persoon van Jeroen Dijsselbloem. Maar ook GroenLinks gaat niet vrij uit. Deze partij tekende in 2012 vanuit de oppositie voor € 12 mrd aan extra bezuinigingen met het zogenaamde Kunduz-akkoord.

Nieuwe begrotingsregels

Misschien dachten de auteurs van de notitie *Samen onze toekomst in handen nemen* dat aan het geld geen aandacht besteed hoeft te worden omdat dat inmiddels wel het minste probleem blijkt te zijn. De akelige wereld van bezuinigingen, oplopende werkloosheid en eurocrisis hebben we immers achter ons gelaten. Sinds 2014 groeide de economie onafgebroken. En toen in 2020 de coronacrisis uitbrak gingen de publieke geldsluizen open. Net als afgelopen winter (2022-23) toen de overheid de stijgende energieprijzen voor iedereen compenseerde. De overheid heeft nieuwe diepe zakken ontdekt.

Maar is dit werkelijk een blijvende, want doordachte en doorleefde, verandering van beleid? Of is dit het gevolg van een toevallige samenloop van omstandigheden: een combinatie van externe crises en een in doodnood verkerend politiek midden dat de kiezer niet meer met harde boodschappen durft te confronteren? Wat dan als er geen unieke dreigingen van buiten meer zijn zoals een coronavirus of oorlog aan de oostgrens van de Europese Unie? Een echt debat met een duidelijk conclusie is er niet geweest. Kan bij gebrek aan een externe dreiging, en bij maatschappelijke of financiële onrust over oplopende

Rens van Tilburg *Wie gaat het betalen?*

begrotingstekorten en prijzen, de slinger niet ook weer heel snel de andere kant opgaan?

Dat de coronasteun en energie-compensatie niet alleen gebaseerd waren op een doorwrocht economisch denken, maar eerder op politiek paniekvoetbal, kan worden afgeleid uit de veel te ruime groep die gecompenseerd is. De coronasteun heeft een acute economische ineenstorting voorkomen. Maar dat had ook, en beter, gekund met veel minder geld. Nu is de economie twee jaar lang bevroren. Een economie die juist een versnelde en eerlijker aanpassing behoeft op de energie- en circulaire transitie. Daar hadden de tientallen miljarden aan coronasteun ook voor gebruikt kunnen worden.

Helaas, net als tijdens de eurocrisis kwam er geen Green Deal. Ook niet toen vanwege de invasie van Rusland in Oekraïne de energieprijzen omhoogschoten. Eindelijk was er een effectieve prijsprikkel voor hogere inkomens om aan energiebesparing te doen. Nu was het zelfs op initiatief van PvdA en GroenLinks dat deze voor een belangrijk deel teniet werd gedaan door de compensatieregeling ook voor de rijksten open te stellen.

Geld was de afgelopen jaren geen probleem, maar dreigt dat wel weer te worden. De groene welzijnseconomie vereist daarom dat de dure lessen die we tijdens de eurocrisis hebben geleerd worden verankerd in nieuwe Europese begrotingsregels. Dat overheden in de coronatijd de geldsluizen konden opengooien was namelijk in de eerste plaats te danken aan het buiten werking stellen van de Europese begrotingsregels: de welbekende normen van 3% als maximum voor het tekort op de overheidsbegroting en 60% voor de staatsschuld.

Met name die laatste norm was ook voor corona al buiten zicht geraakt voor landen als Griekenland (170%) en Italië (140%). Maar ook Spanje, Frankrijk, Portugal en België zitten (ruim) boven de 100%. Overigens is de overheidsschuld in de VS (130%) en Japan (260%) nog veel hoger dan het gemiddelde van de EU en eurozone.

De grens van 60% is niet alleen onhaalbaar, deze is ook arbitrair en volgens vrijwel de meeste economen onzinnig; 90% wordt eerder als een grenswaarde gezien.³ Een ruime meerderheid van de Nederlandse economen denkt zelfs dat de staatsschuld zonder problemen zou kunnen verdubbelen naar 120% van het bbp.⁴

Gegeven de grote publieke uitdagingen en grote vermogensongelijkheid ligt het voor de hand dat vooral de vermogenden de komende jaren worden aangeslagen

De les van de eurocrisis is dat bezuinigen geen wondermiddel is dat onbepert kan worden ingezet tegen stijgende overheidsstekorten en staatsschulden. De befaamde multiplier van Keynes, die laat zien met hoeveel een economie meer groeit als de overheid extra geld uitgeeft, blijkt ook in de omgekeerde richting te werken. Wat de overheid bespaart door lagere uitgaven, kan ze vervolgens in nog veel grotere mate missen aan belastinginkomsten of vanwege hogere uitgaven aan bijvoorbeeld uitkeringen.⁵

En dan hebben we het nog niet over de sociale gevolgen en die voor de productiviteit. In Griekenland kwamen schoolkinderen thuis te zitten omdat hun leerkracht was ontslagen. De leerkracht die vanwege de hoge werkloosheid zelf ook thuis kwam te zitten met een uitkering. Ondertussen steeg de staatsschuld als percentage van de almaar verder slinkende economie.

In het denken over de rol van de overheid in de economie moeten we afstand nemen van het huishoudboekje als metafoor voor de overheidsfinanciën. Een overheid is geen huis-

Rens van Tilburg *Wie gaat het betalen?*

houden dat op enig moment alle schulden weer afbetaald moet hebben. Het is prima als de overheidsschuld meegroeit met de economie. Net als een bedrijf moet de overheid investeren in de toekomst. Nu geld uitgeven, aan onderwijs, onderzoek en ondersteuning, om het in de toekomst dubbel en dwars terug te kunnen verdienen met beter opgeleide productievere burgers. Nu geld uitgeven om veel hogere kosten in de toekomst te voorkomen, zoals door klimaatverandering tegen te gaan en de grondstoffenketens te sluiten.

Die les lijkt in ieder geval te zijn geleerd door de Europese Commissie. In april presenteerde deze haar voorstel voor nieuwe begrotingsregels.⁶ Landen krijgen meer tijd om hun schuld naar beneden te brengen. En nog meer ruimte als ze hervormen en investeren in 'Europese prioriteiten' als duurzaamheid, defensie en digitalisering. De voor veel lidstaten onmogelijke eis om in twintig jaar de staatschuld terug te brengen tot 60% is geschrapt. Wel is er, om Duitsland te behagen, op het laatste moment een verplichting ingekomen voor landen met tekorten groter dan de 3%. Deze moeten in het Commissievoorstel jaarlijks met 0,5% worden afgebouwd.⁷

Daarmee is de liberale minister van Financiën Christiaan Lindner overigens zeker nog niet tevreden gesteld. Hij eist een hogere verplichte afbouw. Deze Duitse reactie laat zien dat het harde bezuinigingsdenken nog altijd aanwezig is. Zelfs in een coalitie zonder de Conservatieven, wiens Financiën-minister Wolfgang Schäuble tijdens de eurocrisis de toon zette. De Duitse Groenen en sociaal-democraten, beide een stuk groter in de coalitie, staan weliswaar een mildere koers voor, maar hebben het financiële stuur aan een havik in handen gegeven.

Over de noodzaak van nieuwe gemeenschappelijke Europese fondsen om in heel Europa de benodigde investeringen te kunnen doen wil Duitsland al helemaal niet denken. Toch zijn deze hard nodig als het tijdelijke coronaherstelfonds eind 2026 afloopt.

Anders dan tijdens de eurocrisisjaren schaarft Nederland zich nu niet aan Duitse zijde, met dank aan D66. Toch is ook in Nederland het bezuinigingsspook weer terug. In de voorjaarsnota haalde het kabinet de kaasschaaf over de ministeries; onder andere het populaire START-opleidingsbudget verdween.

De financieel woordvoerder van de VVD meldde opgewekt dat dit nog maar het begin was: 'Het tijdperk van gratis geld is voorbij.' De komende jaren zijn volgens hem nog eens € 10 tot 15 mrd aan extra bezuinigingen nodig. Wat de VVD betreft mogen dat geen belastingverhogingen zijn.

Dat terwijl er inmiddels, tien jaar nadat Thomas Piketty de Kamer toesprak, een uitgebreid ambtelijk rapport ligt dat nog eens vaststelt dat de vermogensongelijkheid in Nederland ongekend groot is, dat de rijksten minder belasting betalen dan de rest van het land en dat 56 voorstellen op tafel legt om daar iets aan te doen.⁸ Iets wat PvdA en GroenLinks in een gezamenlijke motie ook hebben voorgesteld.

Op deze manier is het niet alleen mogelijk geld op te halen om het tekort van de overheid te reduceren. Belangrijker is dat zo de uitgaven van de meest vermogenden afgeremd kunnen worden. Dat creëert ruimte, maakt arbeidskrachten vrij, voor het realiseren van de publieke uitgaven die nodig zijn voor de groene welzijnseconomie.

De geld creërende overheid

Vanwege de lage staatsschuld en sterke economie kan de Nederlandse overheid nog in menig crisis de economie draaiende houden en zo versneld publieke doelen realiseren. Verenigd staat ook Europa er nog steeds behoorlijk goed voor. Maar dat kan veranderen in de onzekere en dure jaren die we tegemoet gaan. Jaren waarin investeringen nodig zijn om groene en sociale doelen te realiseren. Investeren om de veel hogere kosten te voorkomen waar de ontwrichting van klimaatverandering toe zal

Rens van Tilburg *Wie gaat het betalen?*

leiden. Want wie denkt dat de energietransitie duur is, die weet niet wat de kosten zullen zijn van een veranderend klimaat.

Gelukkig zijn de financiële mogelijkheden van de Europese regeringen tezamen ongekend. Zeker als deze kunnen rekenen op de

Een overheid is geen huis- houden dat op enig moment alle schulden weer afbetaald moet hebben

steun van de Europese Centrale Bank (ECB) als een schild tegen de financiële markten. Markten die namelijk in geval van nood de rente verhogen en zo de investeringsmogelijkheden van de overheid juist dan verminderen. Het is in die situatie dat overheden historisch gezien altijd op hun centrale bank hebben kunnen steunen.⁹

Dat gebeurt nog steeds. Heel direct zoals in het Verenigd Koninkrijk waar de Bank of England de rekening van het ministerie van Financiën spekt. Maar meer ook indirect doordat de centrale bank de beleidsrente laag houdt en aangeeft overheidsschuld op te willen kopen. In de jaren dertig van de vorige eeuw heeft Roosevelt zo zijn New Deal gefinancierd. Europa betaalde op deze manier na de Tweede Wereldoorlog de wederopbouw en Aziatische landen betaalden zo hun industrialisatie.

De eurolanden hebben de pech dat de ECB-statuten zijn opgesteld tijdens de hoogtijdagen van het private marktdenken begin jaren negentig. Daardoor bevatten deze een vrij uniek verbod op het direct financieren van de overheidsbegroting door de ECB (monetaire financiering).

De afgelopen jaren heeft de ECB echter laten zien dat dit artikel 123 uit het EU Verdrag

geen belemmering hoeft te vormen. Dat bleek in de crisisjaren na 2008. Overigens wel pas nadat de combinatie van een toch terughoudende centrale bank en bezuinigende overheden de economie flink in de soep had laten draaien. In de VS was het herstel na 2008 vele malen krachtiger, omdat de overheid met volle steun van de Amerikaanse centrale bank, de Fed, wel geld bleef uitgeven. In de EU traptten overheden echter vol op de rem, ondanks verzoeken van ook de ECB om wel geld uit te blijven geven.

Op het dieptepunt van de eurocrisis, in 2012, nam de ECB het heft in handen. ECB-president Mario Draghi bracht rust op de financiële markten, die de rente voor zuidelijke eurolanden door het dak lieten gaan, door te beloven 'to do whatever it takes to save the euro'. Alleen al die belofte kalmeerde de markten.

Ook bij de coronacrisis gaf de ECB aan de overheidsuitgaven te steunen en mogelijk te zullen blijven maken. Ondanks het verbod op monetaire financiering blijkt met een beroep op het voortbestaan van de euro dus veel mogelijk. De beperkende factor in de eurocrisisjaren was daarom niet zozeer de ECB alswel de begrotingsregels.

Maar een acterende ECB is geen rustig bezit. Met name vanuit wederom Duitsland is het verzet nog altijd groot. Nodig is een nieuw monetair denken. Of beter: een terugkeer naar de rol die centrale banken het grootste deel van de twintigste eeuw gespeeld hebben: desnoods via geldcreatie ervoor zorgen dat de overheid genoeg middelen heeft om de publieke prioriteiten te realiseren.

Anders dan velen, werkgevers voorop, graag beweren, hoeft het geld namelijk niet eerst 'verdiend' te worden in de markt. Overheden kunnen zelf geld creëren en uitgeven. Zeker overheden van grote monetaire blokken als die van de Amerikaanse dollar, de Japanse yen, Chinese yuan en de Europese euro. Dit is het inzicht dat de afgelopen jaren onder de noemer van 'functional finance' en 'modern

Rens van Tilburg *Wie gaat het betalen?*

monetary theory' is opgekomen.¹⁰ De hieraan gelieerde auteurs hebben een oude waarheid afgestoft: dat overheden zelf geld kunnen maken en uitgeven.

Daar zitten weliswaar grenzen aan, maar juist in tijden van crisis worden die grenzen niet snel bereikt. Die grens is namelijk het maximale productieve vermogen van een samenleving. Zolang die niet volledig wordt benut, is er ruimte voor de overheid om met uit het niets gecreëerd geld uitgaven te doen om publieke doelen te realiseren.

Die ruimte was er tijdens de eurocrisis volop in de hele Europese Unie. En in de jaren daarna nog steeds in grote delen van Zuid-Europa. Daar had met Europees geld gewerkt kunnen worden aan een duurzame energievoorziening. Investerings die zich dubbel en dwars zouden hebben terugverdiend toen vanwege de Russische agressie de fossiele energieprijzen in 2022 de pan uit rezen.

Omgekeerd geldt ook dat als de productieve grens is bereikt, er ergens wat van af zal moeten. Zoals nu in Nederland, waar de handen en hoofden ontbreken om bijvoorbeeld de energietransitie uit te voeren. De overheid krijgt het hiervoor gereserveerde geld niet uitgegeven.

Ondertussen is de inflatie te hoog, net als het begrotingstekort. De overheid kan dan twee dingen doen: zelf minder uitgeven of

private uitgaven doen slinken door belastingheffing. Gegeven de grote publieke uitdagingen en grote vermogensongelijkheid ligt het voor de hand dat vooral de vermogenden de komende jaren worden aangeslagen. Te beginnen met die activiteiten die tot veel CO₂-uitstoot leiden, zoals de koop van zware auto's (SUV's) en vliegreizen.

Laatste kans om lessen te trekken

De groene welzijnseconomie is betaalbaar. Sterker, het is op termijn het enige betaalbare scenario. Maar om daar te komen zullen de komende jaren nog wel enkele economische leerstellingen uit de jaren tachtig en negentig op de schop moeten en zullen begrotingsregels en monetair beleid die in de crisisjaren onwerkbaar bleken, aangepast moeten worden. Een les die we tegen heel hoge sociale kosten en milieukosten hebben geleerd. Lessen die ook zeker nog niet door alle betrokkenen openlijk zijn getrokken.

Het gevaar is groot dat de oude economische leerstellingen de komende jaren weer de kop opsteken als 'het huishoudboekje moet op orde' en 'de centrale bank is er niet om overheidsuitgaven mogelijk te maken'. En dat gebeurt dan precies in de jaren dat we de laatste kans hebben om klimaatverandering te beperken en zo de sociale vrede te bewaren.

Noten

1 Chancel, Bothe, Voituriez (2023). Climate Inequality Report 2023, World Inequality Lab. 2 Milieudefensie, FNV et al. (2021). Eerlijke Klimaat Agenda. 3 ESB (2021). Met verstandige regels is er tot vijftig miljard extra begrotingsruimte. 4 ESB (2020). Voor Nederlandse economen gaat bij investeren	5 Blanchard en Leigh (2013). Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers, IMF Working Paper Research. 6 Europese Commissie (2023). Commission proposes new economic governance rules fit for the future. 7 Zie voor een uitgebreidere bespreking: Sustainable Finance Lab (2023). Een duurzaam begrotingspact voor	Europa; Sustainable Finance Lab (2022). A sustainable fiscal pact for Europe. 8 https://open.overheid.nl/documenten/ronl-72b3fd4d769f-6384f1e9a4ed5e77d3afae-84ca8d/pdf 9 Zie: Van Tilburg en Simic (2021). Every Avenue Available, Sustainable Finance Lab. 10 CUSP (2022). Beyond the Debt Controversy; Stephanie Kelton, The Deficit Myth, 2020.

Kleinschalige landbouw, Herenboeren Duinstreek in Bergen.

Onaantastbaarheid van het lichaam en de Grondwet

Het recht op onaantastbaarheid van het lichaam is sinds 1983 opgenomen in de Grondwet. Toch ontstond tijdens de coronapandemie grote onenigheid over de vraag of mensen wel of niet verplicht gevaccineerd moesten kunnen worden tegen het virus. Ook spelen er rond dit grondwetsartikel lastige vragen rond de behandeling van minderjarige transgenders. Is het tijd dit grondwetsartikel te herzien?

AART HENDRIKS

Hoogleraar gezondheidsrecht, Universiteit Leiden

Tot 1993 maakte het recht op onaantastbaarheid van het lichaam geen onderdeel uit van de Nederlandse Grondwet. En het was aanvankelijk ook niet de bedoeling van de opstellers van de herziene Grondwet om daar verandering in te brengen. Er was reeds voorzien in een bepaling ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer van een ieder, ook wel het recht op privacy genoemd.¹ Dat volstond volgens de regering, ook om de onaantastbaarheid van het lichaam te respecteren.

Niettemin werd in 1976, via een amendement van het VVD-lid Kappeyne van de Coppello, voorgesteld een apart bepaling over de onaantastbaarheid van het lichaam op te nemen in de Grondwet. Zij wilde waarborgen dat iedereen, in de klassiek liberale traditie, het recht had om te beschikken over het eigen lijf. Tegen het advies van de regering in werd dit voorstel in 1979 door de Tweede Kamer aangenomen², gevolgd door de instemming van de

Senaat in 1980. Sindsdien kent de Grondwet een aparte bepaling inzake het recht op onaantastbaarheid van het lichaam (artikel 11).

Die onaantastbaarheid van het lichaam is een belangrijk goed, maar moet, zo zal ik betogen, meer in samenhang met andere grondrechten en belangen worden gezien dan nu gebeurt. De ervaringen die zijn opgedaan tijdens de coronapandemie, en die nu worden opgedaan met de transgenderzorg, bevestigen dat lichamelijke integriteit en privacy vanuit een breder perspectief moeten

worden gezien dan alleen een recht om nee te zeggen tegen ongewenste bemoeienissen met het lichaam. Er is meer aandacht nodig voor het gezondheidsbelang van de aangeboden zorg.

Betekenis van de onaantastbaarheid van het lichaam

Het recht op onaantastbaarheid van het lichaam waarborgt de lichamelijke integriteit. Dit afweerrecht biedt een individu de mogelijkheid invloeden van buitenaf op het lichaam te voorkomen. Anders gezegd: de overheid mag zich alleen inlaten met de lichamelijke integriteit van iemand als diegene daar toestemming voor heeft gegeven of als daarvoor een wettelijke basis bestaat.

Deze waarborgfunctie bestaat bovenop de grondwettelijke bescherming van de persoonlijke levenssfeer, zoals die is bepaald in artikel 10 van de Grondwet. Door deze overlap wordt de meerwaarde van artikel 11 niet door iedereen onderschreven. Dat geldt temeer omdat artikel 8 van het Europees Verdrag inzake de Rechten van de Mens (EVRM) over het recht op privéleven ook de lichamelijke en morele integriteit van een persoon omvat. Dit volgt uit een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in 1985 in een zaak tegen Nederland, inzake de bescherming tegen seksueel geweld.³

De rechtspraak van het EHRM over het begrip van privéleven is sinds de uitspraak in 1985 alleen maar uitgebreid. Zo ziet het recht op privéleven van het EVRM op meerdere aspecten van de fysieke en sociale identiteit van mensen.⁴ Bovendien bevat het recht op privéleven volgens het EHRM niet alleen een afweerrecht (een negatieve verplichting) voor de overheid, maar moet de overheid individuen ook de mogelijkheid bieden bepaalde keuzes te maken met betrekking tot hun privéleven, waaronder hun eigen lichaam. Dit keuzerecht wordt aangemerkt als positieve verplichtingen voor de overheid.

Al voor de uitspraak in 1985 oordeelde het EHRM, in een klacht van een transgender die zijn geslachtsaanduiding in het Belgische geboorteregister niet kon laten wijzigen, dat het recht op privéleven met zich brengt dat de nationale autoriteiten het mogelijk moeten maken dat het geboorteregister wordt aangepast.⁵

Artikel 11: negatief zelfbeschikkingsrecht

Artikel 11 van de Grondwet speelt in de wetgeving en rechtspraak sinds 1983 enigszins een rol van ondergeschikte betekenis. We kennen dat recht bovenal als afweerrecht. Er wordt voornamelijk aan deze bepaling gerefereerd bij gezondheidsrechtelijke aangelegenheden, en het gaat dan met name om het recht om bemoeienissen met de lichamelijke zelfbeschikking af te kunnen weren.

De onaantastbaarheid van het lichaam is het recht van individuen om zelf te bepalen wie inbreuk mag maken op hun lichamelijke integriteit, waaronder geneeskundig onderzoek of een medische behandeling. Dat mag, behoudens bijzondere gevallen, alleen zolang de betrokkene voor deze ingrepen geïnformeerde toestemming heeft gegeven.

Zo is dat geregeld in de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (WGBO), een regeling opgenomen in boek 7 van het Burgerlijk Wetboek (BW).⁶ De eis van geïnformeerde toestemming geldt niet alleen in geval van zaken als abortus of een tandheelkundige ingreep, maar ook bij het maken van een CT-scan, het verdoven van patiënten en het inbrengen van bijvoorbeeld een heupimplantaat.

Het uitgangspunt dat individuen zelf bepalen wat er met hun lichaam gebeurt, geldt ook met betrekking tot de dood, zoals euthanasie en palliatieve sedatie, en de periode daarna, zoals het uitnemen van organen, het ontleden van het lichaam en het verrichten van een lichaamsschouw. Voor al deze handelingen geldt dat het alleen mag op basis van geïn-

Aart Hendriks *Onaantastbaarheid van het lichaam en de Grondwet*

formeerde toestemming van de betrokkene, behoudens noodsituaties of wettelijke uitzonderingen.

Toch kan niet anders worden gesteld dan dat de belangstelling van de wetgever voor het recht op onaantastbaarheid van het lichaam sinds de invoering van artikel 11 beperkt bleef, enkele specifieke gezondheidsrechtelijke aangelegenheden daar gelaten. De invoering van het actief donorregistratiesysteem in het kader van de Wet op de orgaandonatie⁷ en het voorstel van de Wet zeggenschap op het lichaamsmateriaal, om de rechtspositie van de donor te verduidelijken⁸, zijn voorbeelden daarvan. Deze beperkte belangstelling spreekt

Als ouders hun kind een behandeling voor transgenderzorg onthouden door een beroep te doen op de lichamelijke integriteit, dan kan dat de gezondheid van dat kind ernstig ondermijnen

ook uit de rechtspraak, waar naast enkele gezondheidsrechtelijke vragen enkel vragen rond grensoverschrijdend seksueel gedrag en de behandeling van vreemdelingen aan de rechter zijn voorgelegd.

Op grond van de WGBO, of meer in het algemeen het recht op onaantastbaarheid van het lichaam, komt het individu geen recht toe op zorg: je kunt op grond hiervan wel zorg weigeren maar niet zorg claimen. Mensen kunnen wel bepaalde zorg eisen op grond van de Zorgverzekeringswet. Uiteindelijk moet de zorgverzekeraar dan bepaalde typen van zorg vergoeden. Deze tweeslag, het kunnen afhouden van zorg en het aanspraak kunnen

maken op zorg, heeft dus een andersoortige juridische grondslag. Individuen kunnen zorg weigeren op grond van artikel 11 van de Grondwet, maar hebben juridisch aldus alleen recht op zorg via de Zorgverzekeringswet, een wet die verband houdt met het recht op gezondheid zoals verwoord in artikel 22 van de Grondwet.

Corona

De Covid-19-pandemie zorgde voor een opbloei van de discussie over het recht op onaantastbaarheid van het lichaam. Met de komst van de pandemie, en in het bijzonder de beschikbaarheid van vaccins ter voorkoming van besmetting tegen het coronavirus, ontstond er een verhit debat over de vraag of die vaccinaties verplicht kunnen worden toegediend aan mensen. Een groep mensen die twijfels had over de geneeskundige voordelen van een vaccinatie of die om politieke, religieuze of andere redenen bezwaar maakte tegen een vaccinatie, meende dat dwang en drang bij vaccinaties strijdig zijn met artikel 11 van de Grondwet.

Verplicht vaccineren is niet toegestaan in Nederland, met uitzondering van militairen. Mensen kunnen in Nederland alleen worden gevaccineerd op basis van geïnformeerde toestemming. En toestemming betekent ook dat die toestemming volkomen vrijwillig moet zijn, zonder dat mensen tot een keuze worden gedwongen.

Tijdens de Covid-19-pandemie was deze keuzevrijheid niet altijd vanzelfsprekend. Dit had alles te maken met de onbekendheid met het virus en de onduidelijkheid over de langetermijneffecten van een infectie én van een vaccinatie. Zo bleek enerzijds dat gevaccineerde mensen doorgaans minder snel Covid-19 kregen dan niet-gevaccineerden. In het verlengde daarvan waren de gezondheidsgevolgen voor gevaccineerden die alsnog Covid-19 kregen doorgaans minder ernstig dan voor niet-gevaccineerden die Covid-19 kregen.

Anderzijds bleef en blijft een groep mensen bezwaar maken tegen vaccinatie. Deze groep was van mening dat de vrijheid om een vaccinatie te weigeren minder vrij was dan werd voorgespiegeld. Niet alleen was het voor niet-gevaccineerden vrijwel onmogelijk om te reizen naar een ander land, in eigen land waren veel plaatsen alleen toegankelijk voor gevaccineerden, mensen die onlangs Covid-19 hadden gehad of mensen die de afgelopen 24 uur aantoonbaar geen Covid-19 hadden. Dit alles moest blijken uit de zogeheten coronapas. Niet-gevaccineerden en sommige anderen ervaarden dit beleid als drang om zich te laten vaccineren.

Het ervaren gebrek aan keuzevrijheid of onvrede met andere Covid-19-maatregelen leidde in Nederland tot debatten in de media en tot – soms gewelddadige – protesten. De meerderheid van de bevolking stemde evenwel met het kabinetsbeleid in. En tegenover de bezwaren en twijfels van niet-gevaccineerden over de veiligheid van het vaccin, groeide de wanhoop onder de medische beroepsgroep. Zij zagen dat een disproportioneel deel van het aantal bedden op de intensive care in beslag werd genomen door niet-gevaccineerde personen met Covid-19. Het gevolg hiervan was dat patiënten met andere hulpvragen, zoals een heupoperatie, langer moesten wachten op een behandeling dan wenselijk. Dat veroorzaakte onbegrip onder artsen, verpleegkundigen en andere behandelaren, en zorgde uiteindelijk ook voor onvrede onder andere patiënten die hun behandeling uitgesteld zagen worden.⁹

Niet onbelangrijk is dat de Grote Kamer van het EHRM in een uitspraak uit 2021 tegen Tsjechië wel ruimte liet zien om vaccinaties zo nodig verplicht toe te dienen.¹⁰ Strikt genomen ging deze zaak niet over het vaccineren tegen Covid-19, maar over het vaccineren van minderjarigen tegen kinderziekten. Dat deze vaccinaties veilig en effectief waren stond feitelijk niet ter discussie, al waren sommige ouders daar niet van overtuigd. In Tsjechië

kregen ouders die weigerden hun kinderen te laten vaccineren een boete opgelegd en mochten de betreffende kinderen niet naar de voorschoolse opvang. Het EHRM stemde met dit beleid in.

Natuurlijk moeten deze boetes en andere maatregelen volgens het EHRM wel aan allerlei voorwaarden voldoen, en moet er goed worden gekeken naar het belang van het kind. Maar vaccineren is volgens het EHRM bovenal in het algemeen volksgezondheidsbelang en geeft uitdrukking aan de sociale solidariteit. Het individuele recht op zelfbeschikking van de patiënt, waaronder de lichamelijke integriteit, moet volgens het EHRM soms wijken van deze solidariteit. Dat is een belangrijke nuance ten opzichte van de eerdere jurisprudentielijn van het Hof, zeker omdat het solidariteit en recht op gezondheid niet worden genoemd in het EVRM.

Moelijk valt aan de indruk te ontkomen dat het EHRM bij deze uitspraak ook dacht aan het verplicht kunnen uitvoeren van Covid-19-vaccinaties. Wat mij betreft is de nieuwe lijn van het Hof een belangrijke verbetering ten opzichte van eerdere uitspraken. Dat komt omdat het EHRM duidelijk aangeeft dat aan volksgezondheidsbelang van velen soms meer gewicht toekomt dan aan het individuele vrijheidsrecht om een inbreuk op de lichamelijke integriteit te weigeren.¹¹

Ontwikkelingen rond transgenderzorg

De afgelopen jaren is er in Nederland, en daarbuiten, sprake van een toename van de zorg aan personen met genderdysforie. Vaak betreft het minderjarigen. Om het geboortegeslacht meer in overeenstemming te brengen met de ervaren genderidentiteit zoeken veel van hen, doorgaans met hun ouders, toegang tot zorg. Deze zorg kan bestaan uit psychologische ondersteuning en uit allerlei vormen van op het lichaam inbreuk makende behandelingen, zoals geslachtsveranderende ingrepen door het verstrekken van puber-

Aart Hendriks *Onaantastbaarheid van het lichaam en de Grondwet*

teitsblokkers bij jongeren, het voorschrijven van cross-seksehormonen, het invriezen van geslachtscellen en het veranderen van de geslachtsorganen.

Voor deze ingrepen hebben minderjaren tot zestien jaar volgens de WGBO toestemming nodig van hun ouders. Die toestemming kan tegelijkertijd niet te lang op zich laten wachten omdat de groei van het lichaam, inclusief van de geslachtsorganen, bij minderjarigen snel gaat. Zo nodig moet bij dit alles ook worden geanticipeerd op de keuze voor minderjarigen of ze later kinderen willen krijgen, bijvoorbeeld door het invriezen van geslachtscellen.

De onschendbaarheid van het lichaam speelt bij dit soort vragen uiteraard een rol. Bij deze vormen van zorg moet worden voorkomen dat oneigenlijke druk wordt gelegd op de ouders om toestemming te verlenen voor het verlenen van de zorg. Maar er kan niet exclusief aandacht aan dit recht worden gegeven omdat er meer rechten en zaken in het geding zijn. Het is ook van belang om goed te letten op de wensen en noden van het kind in de breedte en de kwaliteit van de zorg.

Het onthouden van een behandeling vanwege een beroep op de lichamelijke integriteit door een ouder kan de gezondheid van het kind in ernstige mate ondermijnen. Zo moet een kind dan onder meer langer dan wenselijk wachten op een genderveranderende ingreep en kan het wellicht nooit meer genetisch eigen kinderen krijgen.

Sanering van recht op onaantastbaarheid van het lichaam

Duidelijk is dat de onaantastbaarheid van het lichaam in 2023 een groot goed is. Dit recht is te belangrijk om daaraan de grondwettelijke bescherming te ontnemen. Dit recht zou evenwel beter geen zelfstandige plek meer in de Grondwet kunnen hebben, maar moet meer in samenhang met het recht op privacy worden herschreven. Het recht op de onaan-

tastbaarheid van het lichaam is geen ‘stand alone’ recht en is, om in termen van het gezondheidsrecht te spreken, toe aan sanering.

De betekenis van het recht op de onaantastbaarheid van het lichaam hangt nauw samen met de ontwikkelingen in de gezondheidszorg, de waarde die toekomt aan ieders gezondheid en de omstandigheid dat mensen zorg pas kunnen weigeren als er een aanbod van zorg is. Schaarste aan bedden op de intensive care-afdelingen voor Covid-19-zorg en een

Aan het volksgezondheidsbelang van velen komt soms meer gewicht toe dan het individuele vrijheidsrecht om een inbreuk op de lichamelijke integriteit te weigeren

beperkt aanbod van transgenderzorg, zorgen voor veel schade aan de lichamelijke en geestelijke gezondheid van individuen en gezinnen. Respect voor de lichamelijke integriteit hangt aldus ook samen met het recht op gezondheid.

Gezondheidszorg is net als veel andere grondrechten gebaseerd op maatschappelijke solidariteit, een van de fundamenteën van de sociaal-democratie. Wat mij betreft zou deze twee-eenheid – gezondheidszorg & solidariteit – meer tot uitdrukking moeten komen in de grondrechtelijke formulering van het recht op de lichamelijke integriteit, en dus bij voorkeur in het recht op privacy.

Bij het bepalen van de omvang van en inperkingen op de lichamelijke integriteit dient rekening te worden gehouden met daaraan gekoppelde rechten en belangen, waaronder die van anderen. In dat kader hoeft het recht op lichamelijke integriteit niet apart te worden gezien van artikel 10 van de Grondwet,

Aart Hendriks *Onaantastbaarheid van het lichaam en de Grondwet*

dat handelt over de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, maar kan dat heel goed in een grondwetsbepaling over het recht op privacy worden geïntegreerd.

Daarbij stel ik me voor dat een ieder volgens de grondwet het recht heeft op eerbiediging van de informationele, lichamelijke

en geestelijke privacy – een recht dat zich uitstrekt tot na het intreden van de dood. Daarbij wordt rekening gehouden met ieders rol in de samenleving en de maatschappelijk te betrachten solidariteit jegens anderen. De wet kan de omvang van dit recht uitbreiden of beperken.

Noten

1 Kamerstukken II 1976/77, 13872, nr. 11. 2 Handelingen II 1979/80, p. 5678. 3 EHRM 26 maart 1985, X en Y t. Nederland, nr. 8978/80, ECLI:CE:ECHR:1985:0326JUD000897880, NJ 1985/525, m.nt. E.A. Alkema. 4 EHRM 4 december 2008, S. en Marper t. het Verenigd Koninkrijk (GC), nr. 30562/04 en 30566/04, ECLI:CE:ECHR:2008:1	204JUD003056204, NJ 2009/140, m.nt. E.A. Alkema, par. 66 en EHRM 25 september 2018, Denisov t. Oekraïne (GC), 76639/11, ECLI:CE:ECHR:2018:0925JUD007663911, par. 95. 5 EHRM 6 november 1980, Van Oosterwijck t. België, nr. 7654/76, ECLI:CE:ECHR:1980:1106JUD000765476. 6 Art. 7:448 en 7:450 BW. 7 Stb. 2018/95. 8 Kamerstukken nr. 35844. 9 A.C. Hendriks e.a., 'Hebben mensen met uitgestelde zorg	recht op schadevergoeding?', NJB 2023/542. 10 EHRM 8 april 2021, Vavříčka e.a. t. Tsjechië (GC), nr. 47621/13, ECLI:CE:ECHR:2021:0408JUD004762113, EHRC 2021/109, m.nt. A.C. Hendriks en P.B.C. van Sasse van Ysselst. 11 Interessant genoeg doet het Hof hiermee een uitspraak die niet helemaal past bij de systematiek van art. 8 van het EVRM, maar die inhoudelijk volstrekt verdedigbaar is.

S&D online lezen

Abonnees van S&D kunnen zich aanmelden voor de digitale versie van S&D via send@wbs.nl.
Een los digitaal abonnement kost € 2 per maand.

- 3 *Redactioneel* Hoe sociaal-democratisch is een groene welzijnseconomie?
- 4 *Vrijmip* **Koos Geerds** De koe moest baren ...
- 6 *Column* **Bram van Welie** Ongefundeerd betrokken
- 7 *Column* **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans** De vrienden van Moskou
-
- 8 **Ideaal: een groene welzijnseconomie**
- 10 **Arjan Reurink & Tim 'S Jongers** Op weg naar een groene welzijnseconomie
- 17 **Willem van der Deijl & Dick Timmer** Kiezen tussen botsende belangen
- 24 *Boekessay* **Paul de Beer** Duurzamer en gelukkiger zonder groei?
- 33 **Annemarieke Nierop** Commons voor dummies
- 40 **Bernard ter Haar** De kwetsbare overheid
- 44 **Michel Scholte & Werner Schouten** Zonder echte prijzen geen duurzame economie
- 50 **Rens van Tilburg** Wie gaat het betalen?
-
- 57 **Aart Hendriks** Onaantastbaarheid van het lichaam en de Grondwet

9 789461 645876

vannenep